

JÓZSEF ATTILA ÖRÖKSÉGE ÉS A MAI LÍRA

I.

A hallgatásból kilépő irodalom 1945-ben válaszút előtt áll: merre tartson? Fiatal költők egy csoportja „immanens esztétikákat” emleget, s tagadja a közvetlen múlt legelevenebb, mert a társadalmi küzdelmek zajával telt örökségét. „Mi természetesen — írja az Új Hold — nemcsak a marxista esztétikával, hanem Illyés Gyulával és József Attilával is szembenállunk, annyiban, amennyiben történelmi helyzetünk is különbözik az övékétől. Mi más, mint akadémikus maradiság azt követelni a fiatal íróktól, hogy ugyanazon esztétika szerint alkossanak, mint kétségtelenül kiváló elődeik”.¹ Nem helytálló érvelés ez. Hogy nagy társadalmi fordulatok után, s nagy alkotók nyomában, hogyan fejlődhet tovább a költészet, nem dönthetik el önkényes ars poeticák. „Verse törvény”: ezt hallja József Attila Adyban: vagyis, hogy Ady: a számára „adott világ” költői megismerésének, kifejezésének teljessége, lezárja a költői megismerésnek egy korszakát s új korszakot nyit. A mi számunkra is József Attila oeuvre-je ilyen értelemben *törvény*. S ez megkerülhetetlen konzekvenciákkal jár a mai irodalom, az új szocialista költészet számára is.

E nagy líra hatása alatt kezdi pályáját, mintegy eo ipso születve bele József Attila állampolgári és költői világába, a munkásköltők új nemzedéke. Többen — Berkó Sándor, Lukács László, Salamon Ernő, Vető Miklós, Zsigmond Ede — már nem élnek e sorból. Mások azonban ott szerepelnek líránk történetének utolsó másfél évtizedében is, mint: Benjámin László, Földeák János, Gereblyés László, Keszthelyi Zoltán, Kiss Ferenc, Lukács Imre, Pákozdy Ferenc, Szüdi György, Vaád Ferenc, Vészi Endre. Természetes örökségként vállalják József Attila témáit, mondanivalóit, formáit, ki-ki tehetsége és ereje szerint. Igaz, a szocialista világképnek ahhoz a teljességéhez, a proletariátus történelmi elhivatottságának olyan súlyos kifejezéséhez, mint a József Attiláé, nem érnek el. Majd mindannyiukra jellemző Földeák János megállapítása: „De József Attila eszméltető forradalmiságával való összevetésük is elhamarkodott lenne. A költői világkép kifejlődése egyénenként más és más, mint ahogy más a szubjektív reagálás az osztályt marcangoló tényekre. A költőt valóban a pusztaság sírja lenyomja a reakció, az embertelen nyomor, a fizikai

¹ MAJOR OTTÓ: Az esztétikus problémája. Új Hold. 1946. dec. 134. 1.

szenvedések és brutalitások fájdalma; nem marad vagy alig marad erő a munkásosztály hatalmának politikai erőt tudatosító kifejezésére, vagy az optimizmus megvillantására”.² Kétségtelen: a maga idejében ez a költő-nemzedék nem kaphatott olyasfajta impulzust a párttól, a hazai és a nemzetközi munkásmozgalomtól, mint amelyet József Attila kapott a húszas-harmincas évek fordulóján. Akik szorosabban összekapcsolódtak az illegálispárttal, s lírájuk ívelése is töretlenebbnek ígérkezett — Lukács és Salamon — elpusztultak a háború folyamán. A megmaradtak, az őket is lehúzó súlyok, gátlások következtében, munkás mivoltuk, szocialista érzelmeik ellenére sem tudták rögtön, a felszabadulás után líráilag birtokukba venni az új világot.

Az a József Attila példakép, melyet a marxista kritika rögtön a felszabadulás után szükségesnek lát tudatosítani, szól nemcsak az „urbánusok” és „népiek” közül kikerülő, leendő „utitársaknak”, s nemcsak a porondra lépő fiataloknak — szól a munkásélet mindennapjaiba merült, az osztály érzelmi világát meglehetősen egysíkúan kifejező munkásköltőkhöz is. A lényeg: kimondódik, hogy József Attila költészetében a líra, vagyis az érzelmek kifejezése és a szocialista gondolat szétbonthatatlan egységbe ötvöződik s *ebben, csakis ebben a szintézisben* fejeződik ki az élet egésze, belső igazsága. „A polgári költő — írja HORVÁTH MÁRTON 1945-ben — így szól közönségéhez: dőlj hátra a széken, hunyd le a szemed, mert verset hallasz; József Attila így mondhatná: hajolj közel, jól nyisd ki a szemed, élesen figyelj, gondolkozz, mert verset hallasz.”³

Nem véletlen azonban, hogy a felszabadulás után éppen a munkásköltők legjobbjai azok, akik mind tudatosabban kezdenek a szocialista költészet József Attila-i mércéjéhez igazodni, akikben feltámad a marxista világkép lírai birtokbavételére törő igény s erőfeszítés. Tanúi az oly versek, mint Keszthelyi Zoltán Őszi biztató-ja (1949), Szüdi György Felszabadulás, Tiszta hittel (1953), Kiss Ferenc Munka után (1948), Csendes diadallal (1951), Vészi Endre Budapest (1950) című verse. Legtisztábban Benjámin László költészete ábrázolja az érzelmi-érzéki egyoldalúságból való kibontakozás, a kristályos öntudat megelégsének élményét:

Köztetek már értem, értem,
 hogy mint homály az esti égen,
 mért terjeng a szíven magány,
 karok és lábak sűrűjében.

— — — — —
 Ti szüljete meg férfiak,
 ki elfelejtettem már élni.

² FÖLDEÁK JÁNOS bevezetője Szüdi György: Esztendők (Budapest, 1956) c. művéhez, 9. old.

³ HORVÁTH MÁRTON: Lobogónk Petőfi, Bp. 1950, 56. old.

Anyám halott — tanítsatok meg
újra értelmesen beszélni.

(Ti szüljetek meg, 1947)

Az Erdőben éltem problematikája ez. A költő téveszmékből kibontakozva az „*arany öntudat*” birtokában, romantikus merészséggel máris nagy gondolati összegzésekre vállalkozik (Tavaszi Magyarországon, Örökké élni — 1949). „Ahol a szabadság a rend — mindig érzem a végtelent” József Attila-i élményét továbbélve deríti fel a születő szocialista valóság távlatait, gondolkodik el a szemlélet új, lelkesítő-gyönyörködtető tárgyán. József Attila látomásai mindig pontosak, tárgyszerűek. Benjáminnál, noha időben s térben korszakosan közelebb van a költői „látomás” tárgya, a szocializmus: lágyabbak, elomlóbbak a kontúrok. Ez nemcsak a tehetséggel, költői alkattal magyarázható; eltérőek a verset átfűtő szocialista öntudat létrejöttének feltételei is; s más és más az intenzitása. Nyilván ez utóbbinak fokozódása érlelhette volna meg e szépen induló szocialista gondolati lírát. Sajnos, az ellenkezője történt. Idővel épp a megtalált öntudat ereje, hőisége csökken, s a lanyhulás végét is veti egy jól induló lírai fejlődésnek.

A korszak lírájának erőteljes szocialista orientációját jelzi az is, hogy az induló fiatalok egyike-másika, mint Juhász Ferenc, Nagy László közvetlenül József Attila ihletésére, a párt aktív, cselekvő szükségleteinek kielégítésére törnek. Dalokat szereznek, melyek ráillenek a fiatalság, új földjüket szántó parasztok, traktorosok, láncukat vesztett proletárok ajakára: *katonadalt* (Juhász: Katonák), *traktoros-nótát* (Juhász: Dal a traktorról), *munkáslánydalt* (Juhász: Kis dal, Örömenek), *proletárballadát* (Juhász: Ballada a tizenkét rózsaszálról), *serkentőt* (Nagy: Tavaszi dal) és *varázsolót* (Nagy: Zuhatag). Ez az aktív költészet ugyanazon a tövön hajtott, mint a gondolati líra; mint ahogy ez meg abban a cselekvő közegben keletkezett, mint a dalok, varázsolók, indulók, balladák. A Ti szüljetek meg ajánlása: „a csepeli falujáróknak” — jelzi, hogy a vers gondolati problematikája szorosan összefügg a munkásosztály tevékeny, mindennapi életével. Éppen úgy, mint József Attilánál, akinél szintén nincs válaszfal gondolat és cselekvés között.

De ismételjük, ez a zseniális termés is hamar elsorvad. 1950-től mind határozottabban észlelhető: valami érthetetlen, zavaró ellentmondás támadt a szocialista költészetet óhajtó szándékok és a művészi megvalósulás között. Egyelőre tematika, mondanivaló, hang marad ugyanaz, az említettek mellett Kónyánál, Kuczknál, Tamásinál, Sipos Gyulánál, Jobbágy Károlynál is. Hat még s megnyilatkozik a verset átható szocialista öntudat. A baj, a betegség jele: a versekből kilúgozódnak a lírában nélkülözhetetlen érzéki-érzelmi rétegek, melyek oly gazdagon települtek egymásra József Attila költészetében. Az érzelmi szegénységet, szimplaságot, az érzéki sivárságot, a valóság-hiány, sőt valóság-izszony miatti képi és nyelvi egysíkúságot: holt

tárgyi rekvizitumok „ellensúlyozták” s egy ma már mosolytkeltő „gondolatiság”:

... a Lánchíd, mely vasárnap újra
feláll leronthatatlan...

— — — — —
Nagy ringó, széles statikáját
belülről tartja fenn a Párt;
mert a nép mostmár soha többé
el nem veszti, mit megtalált.

RÉVAI JÓZSEF mutatott rá először (Szabad Nép, 1956): József Attila költői nagyságának nemcsak marxista világnézete az összetevője; része az az érzelmi s érzéki tágasság is, melyben *korának teljes tapasztalati és érzélem- anyaga helyet talált*. A szocialista költőt, akit öntudata emel magasba, az érzelmi érzékenység bekapcsolja az egész népnek a költőénél olykor elmara- dottabb, de megkerülhetetlen problémavilágába. „Ha félttem is, a helyemet megálltam — születtem, elvegyültem és kiváltam” ars poeticája: ez az értelmi-öntudati felülemelkedni és érzelmi-hangulati eggyéválni-tudás az alapja annak, hogy József Attila, szocialista mivoltának sérelme nélkül, ki tudta mondani korának nagy konfliktusait s tulajdon érzelmi-indulati életének nem mindennapi méretű megrázkódtatásait. Költészetében hiánytalanul fellelhetők nemcsak a szocialista forradalmárra jellemző érzélemmtípusok, hanem azok is, amelyeknek a kor polgári költészete a gazdag tárháza. Ő az, aki föl- emeli szívét az üzemek fölé; övé a gyanakvás és a hűség; övé a félelem s a lázongás, kakukmarcis hányavetiség; sokakkal van együtt s gyötri az emésztő magány; kísérti a közöny, a „vagy így, vagy úgy dilemmája” s ismerőse az ácsorgó, kedveskedő remény. „Aki dudás akar lenni — pokolra kell annak menni” — jegyzi a Medvetáncba. De az érzelmi-hangulati-indulati villódzások mélyén mindig ott az öntudat, az értelem archimedesi pontja, „a kétes létben a bizonyosság”: a fölmért világ értelmének, értékének s a szocialista jövőnek világos, félelmetesen precíz tudata. Ehhez mérten minden „szubjektivitás” csak jelenség, melyben a lényeg, ellentmondásokon, diszharmóniákon keresz- tül is, megnyilatkozik:

Töredeznek a világ pántjai.
Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön
a dolgozók finom fém-államát.

(A hallgatag gép)

Nem volt igazuk azoknak, akik József Attila költészetének érzelmi- indulati telítettségét, ellentmondásait és diszharmóniáit „elvetették”. Még kevésbé annak a „lírai kurzusnak”, amely — emlékezhetünk rá, látványos fordulatok közepette — szintén eltekintett e költészet tanulságának egészétől,

teljes, törvény módjára megfogalmazódó értelmétől, s mindinkább csak a fájdalmaiban, vívódásaiban, csalódásaiban érzékelt József Attilát vallotta magáénak.

II.

1953—56 között — ismert okok folytán — a költők egy részénél az addig felépült szocialista öntudat rohamos bomlása, regressziója a látvány. Ennek is Benjámín a legfontosabb *gondolati* kifejezője. A fejlődésbeli regressziónak csupán a végpontját rögzítjük, az inga kilengésének ellenkező szélsőségét. A költő a harcokban, küzdelmekben, vívódásokban már egyszer megszerzett s az egész nemzedéket József Attilához kapcsoló szocialista költői öntudatról mond le :

Ne fürkészd mi lesz, mi nem lesz? —
 Megszokott kötelmeidhez,
 míg élsz, hű maradj.

— — — — —
 De míg sorsom élnem enged,
 érzéseimen
 dajkálom hitem.

Hiszek a szívnek, a szemnek,
 immár őket kérdezem meg :
 mi igaz, mi nem?

(Ne szégyenkezz, ne legénykedj, 1955)

A líra valóságigénye észrevehetően megnövekedett. Benjámín két évtizede tele humanizmussal, tisztasággal s egyéb szép költői értékekkel, melyek a költőt e nehéz, válságos korszakában is értékes embernek, mélyen gondolkodó és érző lírikusnak mutatják. De vitathatatlan, hogy fejlődésének ez a szakasza távolodás saját legjobb útjától, lemondása József Attila-i örökség továbbépítéséről. Érzelemlágában fölülkerekedik, egyeduralkodóvá lesz a rezignáció, melynek pusztító hatásától — összehasonlíthatatlanul más viszonyok között — a felszabadulás előtti munkásköltészetnek sikerült mentnek maradnia.

E polgári jellegű rezignáció, „vívódás” párosult egy többé-kevésbé határozottan megfogalmazott világnézeti relativizmussal, melynek lényege, hogy tagadja a világ megismerhetőségének és az objektív igazság kifejezhetőségének lehetőségét. A líra, e felfogás szerint, a világból hol ezt, hol azt fejezi ki, hol a derűt, hol a szomorúságot ; az igazi költészetben, vallja, föllelhető minden érzelem és felfogás s mindennek az ellenkezője is. Ez valósul meg Illyés két kiegyenlítetlen versében is (Az építőkhöz és Egy mondat a zsarnokságról). Illyés a maga felfogását A pesszimista versekről szóló eszmefuttatásában fejtette ki. Állítása : mindegy, az *egyes* vers mit fejez ki ; a költő végig-

kanyaroghat érzelmek, indulatok, hangulatok és felfogások ellentétes értelmű régióin — a kötetben majd összeáll a helyes összkép, kiderül értelme, a költői állásfoglalás lényege. Nos, ha az állás-nem-foglalás is állásfoglalás, akkor Illyésnek igaza van. A mi polémiánk vele s követőivel ott kezdődik, amikor ő is s mások is megkísérelték ezt az álláspontot úgy feltüntetni, mint szocialista költői álláspontot, mi több, mint József Attila költészetének példájával igazolható felfogást.

S ilyen értelemben írtak ars poeticát József Attila költészetéről többen is, mint maga Illyés (Doleo, ergo sum), Nagy László (Az örök hiány köszörűjén), Zelk Zoltán (Nem tudsz meghalni te). Az Új Hang 1955-ös áprilisi József Attila-cikkének (A dialektikus József Attila) szerzője Illyés álláspontjára utalva, nemcsak magyarázza, jellemzi (s amennyiben csupán erre szorítkozik, többé-kevésbé helyesen) József Attila utolsó, válságos korszakának költészetét, hanem szintén a lírai relativizmus igazolására használja fel a vívódó, emésztődő József Attilát. „A lírai élmény alkalmasságát jellege sokmindent ‚megbocsáthatóvá’ tesz a versben — írja — szomorúságot, néha kétségbeesést is, hisz az élet teljessége csak nagyritkán áll össze egy költeményben, a műfaj jellegének megfelelően”.⁴ Az igaz, hogy különösen a szocialista költészetben, nem könnyű a valóság, az élet teljességét visszaadni. A relativista esztétikai álláspont ebből azt a következtetést vonja le, hogy a költőnek nem is kell rá törekednie, a véletlenre, az ihletre, az ösztönre kell bíznia a dolgot. Ám József Attila semmiképp sem sajátítható ki ilyen esztétika igazolójának. Nála a költészet célja, tudatos igénye : minden esetben a legtöbb, az élet, a valóság teljességének kifejezése. „Tehát azt tételezem — írja Irodalom és szocializmus című tanulmányában — hogy *a művészet nem más, mint a nemszemléleti végső világ-egész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek.*”⁵

Mindezt végiggondolva világos : az egyoldalúan érzelmi-indulati elemekből, hangulatokból, a valóság egyoldalúan szelektált szemléleti elemeiből összetevődő költészet, ebben az 1953—56 közötti időszakban, hol tér el a szocialista költészet József Attila teremtette igényétől ; mikor mond le a valóság egészének művészi újjáteremtéséről. Emlékezzünk vissza Kuczka Péter sokat vitatott versére, a Nyírségi naplóra, Kónya Borul a föld-jére, Benjámin több, külsőleg József Attila Külvárosi éj-e ihletében fogant írására (Ketten a söntésben), Nagy László némely jellegzetes költeményére (Gyöngyszoknya), tehetséges fiatal költők örök mozdulatlan faluképeire s naturalista külvárosi strófáira. Mindezeknek az írásoknak alaphibája, hogy nem állnak össze végső szemléleti egésszé, hogy csonka szemléletet adnak s ezért a vers, a műalkotás végső igazsága is csorbát szenved.

József Attila lírájának tanulságaival egybevetve, a szocialista világnézet kontrolljától megfosztott impresszionisztikus-naturalisztikus líra problé-

⁴ FEHÉR FERENC : A dialektikus költő, Új Hang, 1955. ápr. 77—92 l.

⁵ József Attila : Összes művei III., Bp. 1958. 92. old.

máján túl egyéb, még bonyolultabb kérdéseket is felvet a korszak költészete. Juhász Ferenc és Nagy László — a munkásköltőket kivéve — hangsúlyosabban és tudatosabban kapcsolta költészetét József Attila művészetének tanulságaihoz, a korszak bármelyik többi költőjénél. Azonban mindkettőjük művében, s a nyomaikban tapogatódzó fiatalok kísérleteiben, egy sajátos ellentmondást tapasztalunk.

Juhász, ösztönösen, József Attila művének legfőbb tanulságát abban látja, hogy József Attila *modern* költő, *huszadik századi* költő, aki esodálatos érzékenységgel reagál a modern világ problémáira. A lírává oldott mélypszichológia, a szürrealizmus eszközeivel fejezi ki az emberi lélek; a modern pszihé végtelen bonyolultságát, szenzibilitását. A tudomány, a materializmus birtokában belelát a teremtet világ, a mikro- és makro-kozmoszok rejtelseibe, felfedezve az embernek velük való elszakíthatatlan, eredendő összefüggését. S ábrázolja azt az antagonizmust, amely a modern, alkotó ember és, tulajdon, a természet megismerésére, leigázására létrehozott eszközei, az emberi humánus és a világot elembertelenítő civilizáció között feszül. Természetesen, ez a kép sokkal inkább Juhászra, mint József Attilára jellemző. De Juhász ezt a József Attilát hasonlítja magához, ugyanolyan szuverén tanítványi érdeklődéssel, mint Adyt, Apollinaiert, vagy Weöres Sándort. És mint illet, mint a modern világ egészének lírai ábrázolóját, kifejezőjét tekinti a maga példájának, s maga is valamiféle teljesség művészi megvalósítására tör. Ám az, amit Juhász költészetében megvalósít, csak látszólagos teljesség. Világa — erről vallanak verseinek külső formái is — szilárd rendező-elv, a bonyolult problémákat átvilágító, a megoldhatatlannak tetsző dilemmákat megoldó világnézet híján, darabjaira hull szét.

Egyetlen konkrét tartalmi probléma elemzése rávilágít erre. Volt egy korszaka a polgári költészetnek (Petőfi, Whitman, Carducci, Nyekraszov), amelyik még optimista lelkesedéssel közeledik a modern tudomány s technika vívmányaihoz, az ember felszabadulásának, emberré válásának egyik tényezőjét látván bennük. De ez a fajta modernség — mert a maga korában ez is modernség volt — nem teljesezhetett ki. Az ellentmondásoknak az imperializmus korában való kegyetlen kiéleződésével a költészet mindinkább reménytelen erőfeszítéseket tesz a civilizáció és a humánus összeegyeztetésére (futurizmus), vagy pedig a dehumanizáció tüneteinek regisztrálójává válik, illetőleg, a költészet csúcsain (Baudelaire, Rimbaud, Ady) az elembertelenítő erők elleni tragikus küzdelem kifejezőjévé.

József Attila is átéli a gép, a civilizáció dehumanizáló, az emberi lényeg ellen törő hatásának szörnyű élményét, hasonlóan Szabó Lőrinchez (A rab-szolga), vagy Illyés Gyulához (A gépekre), de náluk hasonlíthatatlanul mélyebben, konkrétan (Munkások). S amire nem képes egy évszázad polgári lírája, József Attila, a szocialista mozgalom végső, megoldó távlatainak költészetbe foglalásával, még mielőtt a valóság megoldaná, feloldja a civilizáció

e pusztító dilemmáját. Költészetéből nem holmi erőszakolt optimizmus, utópiák utáni sóhajtozás esendül ki. Tudományos biztonsággal lát rá az erőre, mely a társadalom megváltoztatásával egyidejűleg a technikát és a tudományt is a humánum szolgálatába állítja. Zsenialitására jellemző, hogy Majakovszkijjal, az épülő szocialista hatalom költőjével egyszerre és egybehangzóan jut el a probléma lírai-filozófiai megoldásához (A város peremén). Nem csoda, ha József Attila a civilizáció sorsát illetően optimista s derűs, vergiliusian szűzies költői tisztasággal, hittel néz a jövőbe :

Mert mi teremtünk szép okos lányt,
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, —
és ha csak pislog már a Nap,
sarjaink bizóan csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.

(Március)

József Attila modernségének alapja: a szocialista költő hite, meggyőződése az ember erejében, bizalom az emberiség jövőjében. Juhász modernizmusának alap-attitűdje: a félelem, amely paránnyá teszi az embert a természet erőivel, az önmaga felidézte erőkkel szemben. Természetesen, ez a probléma Juhász modernizmusának (s a nyomdokaiba merészkedők lírájának) csak egyik részkérdése. Éppen úgy részkérdés, mint a lírai pszichologizmus, vagy e líra asszociatív hatásokra, nyelv-mágiára épülésének problémája. A lényeg, hogy a részletek mögött következetesen az *irracionálisizmus* ürje tátong. Tagadásaként, a részletekben való minden látszati igenlés ellenére, József Attila értelemre és világos öntudatra emelt költői rendjének, harmóniájának.

III.

Hogy József Attila és a mai líra közötti bonyolult kapcsolatok ábrázolását tovább mélyítsük, alaposan el kell időznünk a pártosság problémájánál. Főöslegesen minden forgalomban volt (vagy levő) hamis értelmezés cáfolatával bibelődnünk. Közülük a leglényegesebbet LUKÁCS GYÖRGY polgári szabadság-igényt és a pártosság eszméjét mesterségesen összeházasító „partizán-elméletét”, a költő életének tényei s költészetének dokumentumai egyaránt cáfolják. Utaljunk csupán arra a három, egymással összefüggő jelenségre, mely együttesen visszhangozza e költészet s a párt harcainak egymástól való elszakíthatatlanságát.

Az egyik tény: József Attila költészete mindvégig összhangban van a szocialista világnézetnek nemcsak általános emberi, hanem gyakorlati politikai konzekvenciáival is. Versei: a párt által vezetett, a szocializmusért zajló osztályharcnak, valamint a népfront keretek között kibontakozó antifasiszta világmozgalomnak nagyszerű dokumentumai. S ez az összhang megmarad a pártból való kiszorulása után is. Jeleként annak, hogy mindvégig belső ügyeként éli át és vállalja a párt, a kommunista mozgalom harcát, mind hazai, mind internacionális vonatkozásaiban.

A másik tény: költészete mélyen át van hatva a cselekvés, a munka és az osztályharc impulzusaival. Nemcsak mondanivalóját — verseinek hasonlat- és képanyagát, strukturális felépítését is formálja ez a cselekvő intenzivitás. Életelve: „a működésben van a nyugalom”. Bánata: „Könny-csepp, — egy hangya ivott belőle, — eltűnődve nézi benne arcát — és mostan nem tud dolgozni tőle.” József Attila líra-történeti jelentősége nemcsak abban áll, hogy lebontja a válaszfalat a líra és a gondolkodás között, hogy feloldja az érzelem és a gondolat polgári költő számára rendszerint feloldhatatlan konfliktusát. Ha lehet, még fontosabb ismertetőjegye költészetének, hogy benne *lebomlik a válaszfal a gondolat és a cselekvés, a szemlélődés és a tett között*. Egész költészetével cselekedni akar, természetes életeleme a modern líra lauréatamenti igazsága: „A költészet célja a gyakorlati igazság.”

S végül harmadszor: a tartalmi-eszmei s életrajzi vonatkozásokon túl, perdöntőek a formai problémák. A költészet pártossága, polgári szemszögből nézve is, még valahogy összefér a líra eszmeiségével, a költői mondanivalóval s magatartással. Azt azonban szinte elképzelhetetlennek tartja a polgári esztéta, hogy a pártosság esztétikailag újat létrehozó tényező lehessen. A polgári esztétika is kénytelen elismerni József Attilának, éppen mint szocialista költőnek a jelentőségét, tartalmi s eszmei újszerűségét, valamint a műben megnyilatkozó költői magatartás letagadhatatlan vonzóerejét. Gyakorlatilag azonban megtagadja ezt az elismerést József Attila művészi formáitól. Abból az elvi meggondolásból indul ki, hogy a művészi formát tekintve, József Attila nem ment túl a Nyugaton, s mint „művész”, mint „forma-teremtő” nem „modernebb” az Ady utáni költők bármelyikénél, nem több Babitsnál, Illyés Gyulánál, s főként Szabó Lőrincnél. „S így költészetében a munkásság világa, a szocializmus szemlélete — írja LENGYEL BALÁZS *A mai magyar líra* című könyvében, 1948-ban — a Nyugat eszközeivel, formai kultúrájában elevenedett meg. A Nyugat nyelv- és stílus-újítása nélkül az a pontos és árnyalatos és mindezekén túl eredendően költői kifejezőmódja, gondolatainak oly szabatos és mégis lírai versbeáradása elképzelhetetlen volna. Költészete elsősorban tárgy szerint hódított új életterületeket a magyar vers számára, formájában nagyjából beleilleszkedett abba a nagy folyamatba, amelyet a Nyugat kifejezőmódja jelentett.”⁶

⁶ LENGYEL BALÁZS: *A mai magyar líra*. Bp. 1948.

A problémát marxista módon vizsgálva azonban kiderül: József Attila művészi formáiban is forradalmian új, — nemcsak általában a Nyugathoz, de Ady művészi forradalmához mérten is. De ezt lehetetlen megérteni, ha művészetéhez a polgári esztétikában szokványos formák és normák szerint közeledünk. Így teljesen téves művészetének bizonyos elszigetelt aspektusaiból kiindulni.

Fiatal, jószándékú lírikusainknál gyakran találkozunk effajta tartalmatlan, csillogó szómágiával:

Hogy vártalak, hajnalmadár!
Te pirostollú, ki az éjszaka
milljom protonja, neutronja
közt bombázod a tettek magvait
s atomkorunk egén felrepítéd — így hiszem —
gyémánszemű fiad: az Új Napot!

Egyebek között, a fiatal, aktivista-expresszionista József Attila ihletése is benne lappang e sorok ma már avittas pátoszában. Annak a József Attilának, aki maga túljutott a költészet kispolgári lázadásának önmagában korlátozott lehetőségein, s szabadabb, teljesebb művészetet teremtett! A húszas évek derekáig, tehát mindaddig, amíg marxista meggyőződése meg nem szilárdul: küzd mindazokkal a formai kérdésekkel, amelyek adekvátak a „megváltatlan” modernizmusokkal, viaskodik a zűrzavaros lázongást és a mitikus szemlélődést tükröző expresszionizmussal, szürrealizmussal. De mint ahogy a „modern” problémák körüli bizonytalanság *átmeneti* József Attila pályáján, átmeneti az expresszionista-szürrealista formanyelv is. Legalábbis, *mint önálló* esztétikai tényező.

Félrevezető József Attila művészetének tanulságát egy elvont, intellektuális klasszicizmusban keresni, s a lényegét a pontos, cizellált formákban, a logikailag tiszta, sajátosan tömör fogalmazásmódban látni. Igaz, nem lebecsülendő az a hatás, amit József Attila éppen utolsó húsz esztendőnk formakultúrájának fejlődésére gyakorolt. Gyönyörű, klasszikus képei közül hány, de hány szívódott fel e kor lírájának szöveteibe. Ma már észre sem vesszük: ezt vagy azt a képet, hasonlatot csak József Attila óta fogalmazzák ilyen pontosan, sajátos ragyogással, metszett élességgel.

És vándorolnak csillagképek felettünk,
megfejtethetlen rend szerint.

(Kálnoky László: Szanatóriumi elégia, 1942)

Ablaknál álltam s émelegve
ki-kilestem a sötétségbe:
jön-e a Hold és jön-e vele
kigyózó csillag-szerelvénye.

(Csoóri Sándor: Éjszakai utazás, 1956)

Csillog-villog az égi tábor.
 Csibéivel a hangtalan
 Fiastyuk a mezőre lából.

(Demény Ottó: Fényes éjszaka, 1957)

Költőink átveszik, próbálgatják József Attila sajátos versszerkezeteit: hetes szonettépítményét (Lődi Ferenc: Hazám, Somlyó György); realitást és látomást szerkezetileg klasszikus szilárdsággal egybeépítő versformáját, melynek a Mama a legszebb mintája (Zelk: Szilveszter a Fóti úton, Nagy László: Rapszódia); stanzaformáit (Kónya: Évgyűrűk, Bányászlámpák) és balladáit, az ajánlással (Földeák). S ez a hatás, amelyet formakultúránkra gyakorol, korántsem mellékes valami; de önmagában még nem is minden, nem a legtöbb, ami e lírából továbbvihető. Igaz, a magas formakultúra a bizonyosság rá, hogy József Attila költészetébe olvasztotta a polgári líra legfejlettebb hagyományait; s izgalmas probléma a József Attila-i formák és Kosztolányi, vagy a francia klasszicizmus stíluseszménye közötti összefüggés. De pusztán az effajta párhuzamok merev, iskolás következtetésekre vihetnek csupán. József Attila klasszicizmusának újszerűségét meglepőbb és eredetibb összefüggések világíthatják csak meg. Vissza kell nyomoznunk népiességének forrásaiig, hogy a legérettebb, a kiteljesült költőt megérthessük.

A polgári esztéták egy része korán, még életében felismerte, hogy József Attila esztétikai újsága valamiképpen népiességével függ össze. A Szép Szó urbanus literátorainak s a „Ilétfői Társaság”-nak köre (Ignosus Pál, Hatvany Lajos, Németh Andor, Hevesi András, Szerb Antal, Halász Gábor, Kerecsényi Dezső) — KOMLÓS ALADÁR mutat rá erre — „egy Kalevalával és szürrealizmussal komplikált... urbanus népiesség példáját szerették benne, Erdélyi József szimplának és csizmásnak érzett népiességével szemben”.⁷ SZENTKUTHY MIKLÓS 1947-ben, a Válaszba, a tízéves halálévfordulóra írt esszéjében, ezt a József Attilát fedezi fel. S rokonszenves és ihletett lelkesedéssel tárja fel József Attila népiességének egy polgári esztéta számára még érzékelhető jelenségeit. „Shakespeare — ősmithológiai — népdal — és minden lelki nyavalya ismerete után: nyissuk fel az Összes Verseket”.⁸ — ezzel az alapattitúddal fog hozzá SZENTKUTHY József Attila költészetének elemzéséhez.

A *népies szürrealizmusnak* ez a Szentkuthy és Németh László (aki a „bartóki szintézis” stíluseszményében jut el a Szentkuthyéhoz hasonló következtetésekhez) által is tudatosított mintaképe különösen erőteljes ihlető hatást gyakorol a fiatal költő-nemzedék bizonyos köreibben. Nagy László a Deres majális című kötetében nemrég jelentette meg 1944 és 1947 között írt költeményeit, amelyekben — egyebek között — József Attila virágénekeinek,

⁷ KOMLÓS ALADÁR: József Attila és kritikussai, Magyarok. 1948, 2—12 l.

⁸ SZENTKUTHY MIKLÓS: József Attila. Válasz. 1947. II. k. 523—537. l.

népdalainak ihletében fogant népies szürrealizmus dominál. Keresett póriaság s valami precíöz túlfinomultság párosul ezekben az önmagukban mindig formás, tetszetős, de egymást követő rendjükben meglehetősen egyhangúságot árasztó strófákban :

Karikáznak az ördögök,
az úton felrepül a por,
sívít a szél, a fa alá
bújna csibeként a bokor.

(Nagy : Karikáznak az ördögök, 1945)

Tejjel táplál a jó remény,
mesebeli rózsatehén,
szőlő szemet csipegetek,
ujjaim közt csillag remeg.

(Nagy : Árok parton járok mindig, 1945)

A „klárisok, gyöngyök, medáliák” József Attilájának ihletéseire lelünk Kormos István, Juhász Ferenc, újabban Szécsi Margit, Csoóri Sándor költészetében is.

Papsajtra dült a kigyóhagyma,
kigyóhagymán a lódarázs,
fehér az ég, fehérén füstöl,
az ösvény porlepett parázs.

(Kormos István : Katlan, 1949)

Kátrányos derekú uszály
a kikötőben megpihen,
minden árbo : égő kard,
minden kötélesomó : szívem.

(Szécsi Margit : Rövid dalok, 1956)

A népies szürrealizmus költészete nem állt meg ezeknél az elemi formáknál. Juhász Szarvas-énekében, vagy Nagy László Havon delelő szivárvány, Romantika nyole versben című ciklusában már egy komplikált, mitikussá nagyított, romantikus irányzatával találkozunk.

Sem a tudatos polgári, sem pedig az ösztönös paraszti ráérzések nem alkalmasak arra, hogy József Attila népiességét forradalmi újszerűségében fogják fel. Pedig ez elkerülhetetlen követelmény: hiszen József Attila az a költő, aki nemcsak a mi irodalmunkban, hanem az egész világirodalomban is

elsőnek *revideálja* a népiességnek tizenkilencedik századi, merev és korszerűtlen fogalmát, s ad neki új értelmet és életet.

Pályájának kezdete egybeesik a népi írók, költők: Erdélyi József, Illyés Gyula indulásával. Egy ideig maga is közel áll a szerveződő mozgalomnak, tagja a Bartha Miklós Társaságnak. A költészetről vallott elméleti álláspontja a húszas évek végéig lényeges vonatkozásokban egyezik a népiekével. A műköltészet és általában a magyar kultúra megújulásának forrását az évszázados hagyományokban és a népköltészetben látja. Költészetének gyakorlata azonban már ekkor is előtte jár tulajdon felfogásának, népiessége művészi megvalósulásban már régen nem az, ami az Illyésé, Erdélyié. Virágénekei, népballadáái, szegényember versei új hangon szólnak, bennük soha nem érzett, tapasztalt ihletforrások buggyannak felszínre.

RÉVAI JÓZSEF — a Kortársban közölt tanulmányában (1958. június) — elsőnek elemezte József Attila népiességének újszerű vonásait, az urbanizmusban, a „*villonizmus*”-ban fedezve fel konkrét művészi tartalmait. Ez az elemzés azonban további szempontokkal gazdagítható. Népiességének mélyebb, korszerűbb értelmezéséhez a kulcsot maga József Attila adja meg, midőn saját költészetének a tapasztalatait leszűrve, kimondja, hogy „a népművészet épp annyira internacionális, mint amennyire történelmi termék”.⁹ A folklór *internacionális* felfogása lesz egyik forrása újfajta népiességének. A másik forrás: az a szintén először ösztönös, majd tudatossá váló felismerés, hogy a népművészetnek az általános nemzeti és internacionális kereteken belül vannak, lehetnek bizonyos *osztály-meghatározottságai* is. „Az irodalmon belül — írja — tehát épp úgy, mint a társadalomban, osztályhare folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályízlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.”¹⁰

József Attila igazi művészi forradalmár: egyszerre újít s teremt új szintézist. Felismeri: ahhoz, hogy korszerű művészetet teremtsen, nem elegendő egyszerűen a hazai, elsősorban paraszti folklórra építenie, forrásul kell felhasználnia az európai népköltészet, a reá épülő műköltészet s a népivé lett műköltészet internacionális hagyománykincsét. De — s ez felfogásának másik új vonása — nem akárhogy, hanem egy meghatározott osztály, a munkásosztály politikai, ideológiai, művészeti igényeinek megfelelően. Frontáttörése a költészetben hasonló ahhoz, amit Bartók a zenében vitt végbe, midőn a magyar nép dallamkincsén túl a közép-európai népek, majd az egész világ népzenejének dallamvilágát tekintette művészete forrásvidékének. Amikor, elsősorban Ady nyomán, lemerül a magyar folklór tizenhatodik századi és kuruc hagyományaiba — áttör internacionális irányban is. Elsősorban

⁹ József Attila: i. m. 115 old.

¹⁰ U. o. 256. old.

a nyugati népek paraszt forradalmainak, előproletári, plebejusi lázadozásainak, proletár mozgalmainak folklorisztikus hagyományából merít. Érdeklődését jelzi fordítói művészete is: Villon, Luther Márton éneke, amelyet Engels a renaissance-korabeli forradalmi mozgalmak Marseillaisnek nevez, Tidman úr balladája, a dán mezőgazdasági proletárok gyújtó indulatú éneke mutatják többek között tudatos kapcsolódását ehhez az örökséghez. S a szomszédos népek, csehek, románok klasszikusai és élő költői közül szintén épp azok iránt érdeklődik, akik valamilyen módon közvetítik számára tulajdon népük folklór elemeit. S ha tudjuk, hogy a Cserépfalvi Kiadó 1937-ben megjelentetett Európai költők antológiájának kiszemelt fordítója József Attila volt (csak betegsége akadályozta meg a munka elvégzésében), világossá válik, hogy érdeklődése e hagyomány iránt fokozódott.

József Attila ezen internacionális jellegű „folklór” (s ő is a legszélesebb értelmű folklór meghatározással él, akárcsak BARTÓK: Népdal az, „amit sokan és sokáig énekelnek”¹¹) beolvasztásával megleti költészetének internacionális, de egyszersmind nemzeti érvényű formanyelvét. Ez a József Attila-i felfedezés a marxista esztétikát is gazdagítja, midőn a gyakorlatban, a művészi alkotás konkrét folyamatában mutat rá arra, hogy a nemzeti forma nem feltétlenül egy nemzeti kulturális beltenyészet eredményeként jöhet csak létre, hogy nemzeti lehet az is, *ami nemzetivé vált*. Mint a munkásfolklór: a munkásosztály forradalmi költészetének internacionális öröksége. S ez a kozmopolitizmus igazi ellensúlya — nem a „nemzeti öncélúság”.

Mindezt vázlatosan végiggondolni is elegendő, hogy belássuk: József Attila nem egyszerűen a Nyugattól örökölt formákat tölti meg szocialista tartalommal, s nem csupán tárgyi szempontból gazdagítja a magyar költészetet. Igaz, magába olvasztja a Nyugat vívmányait, kipróbálja a húszas évek modernizmusát, — de igazi, zseniális alkotó módjára olyan művészi forradalmat visz végbe, amely esztétikailag is teljesen újat teremt. Kérdés, hogy hogyan, mi úton-módon találkozik József Attila azzal a hagyománnyal, amelyre művészetét alapozza? S e kérdésnél visszaérünk eredeti problémánkhoz; itt merül fel újra hangsúlyosan, félreérthetetlenül: hogyan hat a *pártosság, mint esztétikai formáló tényező*?

József Attila aktív, cselekvő résztvevője a legális és illegális munkásmozgalom, a párt harcainak, egy olyan kollektív tevékenységnek, amely magas tudati szinten folyik és sajátságos igénye, hogy önmagát művészi szinten is tükröztesse, kifejezze. Ez a magyarázata a mozgalomban folyó sokoldalú szellemi tevékenységnek, amelynek szerves része a művészi munka. Ez az alapja a munkásmozgalmi dalok, általában a forradalmi költészet nagyarányú elterjedésének, internacionális gyűrűzésének. Számítsuk ehhez hozzá azt, hogy a munkásosztály, mint osztály s különösen annak a pártba tömörült

¹¹ BARTÓK BÉLA: Néppenek és a szomszéd népek néppenéje, Bp. 1934.

része a műveltségnek jóval magasabb szintjén áll, mint a feudalizmusban élő és a maga kollektív művészi tevékenységét szintén elvégző parasztság. Ezért mindaz, amit a maga kollektív művészeti tevékenysége során felhasznál, beolvaszt: sokszorosan bonyolultabb, rétegezetebb, mint a parasztság művészeti tevékenysége. S a különféle szférák, rétegek közötti határok nem mosódtak még benne annyira össze, mint a paraszti folklórban, hiszen a munkásosztály kultúrája maga is jóval fiatalabb, mint a parasztság valójában már évezredes hagyományokra alapozott népköltészete.

József Attila ezeket a heterogén elemeket zseniálisan olvasztja össze minőségileg új és önálló érvényű szintézisbe. A munkásosztály harcainak, életének sajátos élményvilága és szükségletei (tüntetések, felvonulások, forradalmi harcok), valamint a munkásélet köznapi tényei (a társas munka, a piHENÉS sajátos formái) arra készítetik, hogy megkeresse azokat az új típusú kifejezésformákat, műfajokat, amelyek alkalmasak ezen élmény- s érzésvilág hű interpretálására. Egy olyanfajta hitelességű tolmácsolásra, amely egyszerre fejezi ki a költőt, mint egyént, és az osztályt, a közösséget, amelyben a szubjektum „elvegyül” s melyből „kiválik”.

József Attila legimpozánsabb versei közé tartoznak a felvonuló, tüntető munkástömegek lendületét, követeléseit, teljes érzelem- és gondolati állapotát kifejező, orchester-szerűen zengő *indulói*, mint a Tömeg, Szocialisták, Invokáció, vagy a Búza, (melynek ritmikája, hasonlatanyaga, szerkezete és mondani- valója egyaránt egybevág Dehmel-nek a munkásmozgalomban közismert Aratódal-ával). Dalszerű *ringató*-i s *dúdoló*-i hangszerelése, refrénjei, dallamos-sága jelzi, hogy a költő zümmögő, dudoló munkáskórus ajkára szánta őket (Proletár-dal, Dúdoló, Ringató, Munkások kórusa, Biztató). Feleleveníti a parasztmozgalmak, majd a munkásmozgalom hagyományos énekműfaját, az *úrcsúfoló*, *burzsuj-bosszantó* nótát, s a mozgalom harmincas évek eleji osztályharcos lendületéhez illő, hetyke, magabizó kurucos-vagányos mondani- valóval telíti (Szabados-dal, Egy költőre). Kifejezően egyéni, de egyben az üldözött osztályharcos proletár, az illegalitás szorongásai s merészségei közt élő kommunista érzelem- s gondolatvilágával harmonizáló versműfaja a *biztató*-nak nevezhető dalféleség. (Biztató, Ákácokhoz.) E dalforma didaktikusabb változata, amolyan az osztályhare törvényeire tanító *oktató-dal*, villonos *példa-ballada* — szinte-szinte szemináriumi előadásra szánva — a Bér munkás ballada, A tőkések hasznáról, a Vigasz. S ugyancsak régi, hagyományoszerű népi műfajra: a *börtön-éneke*re épül az agitatív erejű Lebukott.

A munkásélet mindennapjainak, munkának vagy munkanélküliségnek a pillanatai szintén új, kifejező műformák kialakítására ösztönzik. A munkadalok motívumai, a munkára biztatás friss, hagyományos formulái őriződnek meg az amellettt ugyancsak modern, agitatív Favágó-ban. Kedvelt műfaja az átkozódó, ez a szinte évezredes népi műfaj; verseiben leginkább a munkanélküliek átkozzák az uraságot, ősköltészeti ráolvasók és a Kalevala módján

(Áradat, Ördög farába). Sokféle népi és műköltői hagyományt összefonva fejlesztí tökéletessé az otthont, a gyárat, a külvárost megelevenítő *proletár interieur*-t és *proletár genrekép*-et (Anyám, Mondd mit érlel, Betlehem, Betlehemi királyok).

Ezek a munkásélet harcaiba és mindennapjaiba merülő költeményei mintegy hídként vezetnek azokhoz az írásaihoz, amelyekben költészete „klasszicizmusa” kiteljesedik: nagy gondolati összegzéseikhez. Nincs holmi „szakadék”, elvi különbség vagy ellentét a Döntsd a tőkét és a Nagyön fáj költőjének látásmódja és alkotási módszere között. A Munkások és a Tömeg agitatív „szólamai”-ban éppúgy megzendülnek a későbbi nagy, a harmónia felé ívelő távlatok, mint ahogy a későbbi, látszólag nyugodt, filozofikus szemlélődéssel telített költeményei mélyén (A város peremén, Külvárosi éj, Téli éjszaka, Elégia) a Tömeg s a szocialisták tömegeinek víziója hánytorog: „Föl! föl! E felosztott föld körül . . .”, „. . . kalapácsot, mely cikkan pengve, sikló pengét a győzelemre, óh éj!” S Ódáját jellegzetesen, félreismerhetetlenül egy „mellékdallal” fejezi be: a szerelem lázas, dithirambikus érzelmeinek s a klasszikusan szárnyaló formának mintegy a forrását jelölve meg a tiszta, meghitt — munka fáradalmát, köznapok terhét lehelő — proletár interieurben.

Ez a József Attila, aki művészetét a maga teljességben a párt, a munkásmozgalom s benne egy teljes, új jövőjét váró, azért küszködő nemzeti közösség kifejezésére szenteli: nemcsak eszméiben, mondanivalójában — teljes megjelenésében, kifejezőmódjában *realista* költő. Társadalmunknak, a munkáosztálynak azok a küzdelmei, amelyek az elmúlt esztendőök során zajlottak le, különösképpen kérdően, felelősségrevonóan szembesítik a ma költőjét József Attila örökségével, mindinkább ezt a realista, de szocialista módon, tehát egyszerre népién és pártosan realista művészt kéri számon irodalmunktól. S hogy az ő példája nem nyűg, nem a költői egyéniséget, a saját hangot, tehetőséget elnyomó kényszer, nem új esztétikai dogma — mutatja, hogy az ő nyomán, ezeknek a nehéz esztendőöknek a harcai közepette erősödtek meg, vagy születtek új költői egyéniségek. Esztétikája nem receptet: korszerű irányt ad, nemcsak tárgyi s eszmei, hanem formai tekintetben is új költészetünknek.

IV.

S ide egy új fejezet kívánczik, amelyben e kérdésekről líránk utolsó két esztendei fejlődésének tükrében esik szó. Persze már korábban, az 1956 előtti két-három esztendőben is vannak jelei annak, hogy költészetünkben nemcsak kétértelmű, s korszerűtlen esztétikák sajátítják ki József Attilát, Simon Istvánt nem a „modernizmus”, a népies szürrealizmus foglalkoztatja. Ugyanakkor, amikor társai erős világnézeti megrendüléseken mennek keresztül, ő akkor kerül közelebb a gondolkodó József Attilához. József Attila mint a

tiszta, fellegtelen értelem vált élményévé ; az a költő, aki csodálatosan tömör, rézmetszetszerűen pontos képekben tud sehogy másként nem mondható igazságokat kifejezni. Földeák János attitűdje : az életben, a párt harcaiban résztvevő, figyelő, gondolkodó, tanácsot adó, magát mindenütt, ahol megfordul, munkásközösségben találó költő természetessége. Egyébként is a cselekvő, a harcból költőként is résztvállaló költőtípus újra való jelentkezése fontos jelensége szellemi életünknek, költészetünknek. Különösen a fiatalok, a most sereglők soraiban bukkanunk gyakran olyanokra, akiknek szeme nemcsak a szemlélődésre áll, s gondolkodásukat a tenni, sújtani, felrázni, csatasorba állítani, kítaszítani, simogatni, „ülni, állni, ölni, halni” szándéka igazítja. De József Attila fogja a kezét a lágyabb, „líraibb” költő-alkatoknak is. Mindez egyre világosabban rajzolódik elénk az utóbbi hónapokban örvendetesen nagy számban megjelent verseskötetektől (Györe Imre : Zuhogj csak ár, Garai Gábor : Ének a gyógyulásért, Papp László : Borkostoló, Demény Ottó : Virág utca, Fodor András : Józan reggel, Tóth Gyula : Csak a tett, Hárs György : A láz keresztjén, Pákolitz István : Szüret, Takács Imre : Kőangyal, Szécsi Margit : A láz keresztjén, Stetka Éva : Az ébredés partjáig, Rákos Sándor : Szegények vonulása, Simon Lajos : Csillagnézés, Csepeli Szabó Béla : A világ peremén), s a folyóiratokban megjelent írások jó részéből. A világos, egyértelmű költői utak mutatják ezt a legtisztábban ; de a problematikus, ellentmondásosan fejlődő fiatalok számára is sok tekintetben költői példa, minta József Attila. Természetesen, a fejlődés azonban ma sem ellentmondások, negatív ellensúlyok nélküli. De éppen József Attila örökségének egyre világosabbá való helyes, valóságos értelmezése biztathat bennünket azzal, hogy a forrongásból, a polémiaból az új, szocialista líra kerül ki meggazdagodva s győzelmesen.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KÉPES GÉZA

JÓZSEF ATTILA ÉS A VILÁGIRODALOM

Felszólalásom címe két irányba mutat. Egyrészt szeretném, ha mégoly futólag is, megvizsgálni: a világirodalomból honnan, kitől kapott József Attila egész életre szóló indításokat, — másfelől, gondolom, szükséges annak a felmérése: hogyan lépett be költőnk a világirodalomba és hogyan él ott tovább.

Anélkül, hogy irodalmi hatáskutatásokba sülyednénk, megállapíthatjuk: Villon költészetének igen fontos része volt abban, hogy József Attila saját hangjára talált. Erről a hatásról ma délelőtt már beszélt Révai József.

„Lidi nénémnek öcse itt,
Batu khán pesti rokona,
kenyéren élte éveit
s nem volt azurkék paplana;
kinek verséért a halál
öles kondérban főz babot —
hejh burzsoá! hejh proletár! —
én, József Attila, itt vagyok!”

A „Nincsen apám se anyám” című kötetnek ez a mottója, továbbá első versei: „Örökélet” és különösen az országos figyelmet, csodálatot és botrányt felidéző vers: „Tiszta szívvel” már fejlődésének ezt a fokát mutatja: a naivan egyszerű, tiszta és súlyosan sötét, tragikus képzeteket összekapcsolni tudó költő lép itt be, vagy pontosabban szólva robban itt be a magyar irodalomba. Nem szabad itt megfélemedkezni arról a tényről, hogy a magyar szocialista líra egyik legszebb darabját „A tőkehaszon balladáját” is Villon zárt, kemény formájában írja meg, — tehát a nagy francia költő példája hozzásegíti őt ahhoz, hogy korának legégetőbb társadalmi kérdéseit megragadni és ábrázolni tudja. Ismétlem: nem egyszerűen hangbeli és formai hatásokról van itt szó: a két költőnek ez a találkozása nem is lehetett volna olyan termékeny és olyan friss, eleven színekkel ható, ha nem lett volna közöttük mélységes rokonság.

A másik „világirodalmi” indítás, jobban mondva rokonság, ami József Attila egész életében, egész művészetében határozottan megmutatkozik: az Arany Jánossal való rokonság. József Attila szerepében, hatásában Petőfi, de művészetének legjellemzőbb vonásait tekintve: Arany.

• Ahogyan például „a piros palás, rakás falucskát” leírja, amely „mint egy tányér krumpliciprikás, /lassan gőzölög lusta/ langy estében”, de később is, amikor a külvárosi nyomor apró képeit egymás mellé rakja, látszólag nem lázítani, csak leírni akar, — mégis az így festett kép, a mozaikképekből összeszövődő rettenetes festmény lázítóbb minden elsőprő retorikánál. Ebben, a valóság jelenségeinek ilyen szinte mikroszkopikus megfigyelésében és a jelenségeknek nagy társadalmi és sokszor kozmikus távlatokat felvillantó

egybekapcsolásában Arany János művének folytatója és továbbfejlesztője József Attila. Versei szerkezetének tökéletes zártsága is a nagy mestert idézi. És még valami, amiről, sajnos kevés szó esik József Attilával kapcsolatban: a versforma kezelése, különösen a magyar jambusnak Arany kialakította hangsúlyos változata:

„Az nem lehet, hogy milliók fohásza
örökre visszamálljon rólad, ég!”

olvashatjuk Aranynál. A jambusnak ezt a hangsúlyos verselésbe állandóan átjátszó változatát megfigyelhetjük József Attila minden versénél. Hogy csak a jól ismert „Munkások” záró sorait idézzem:

„De — elvtársaim! — ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint üldözött.
A történelem futószalagára
szerelve ilyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az ember öntött csillagát!”

A harmadik, egész életre szóló indítást József Attila a Kalevalától kapta. Erről meg már nemcsak kevés, de semmi szó sem esik, pedig ez a tény is bizonyosság arra az állításunkra, hogy József Attila igazi népies, vagy pontosabban: népi költő volt. Természetesen: nem azért volt népibb költő másoknál, mivel ő a Kalevaláig, sőt a háromezeréves finnugor folklórhoz, a vogul medvénekhez tért vissza, hanem azért, mivel ebből az ősi folklór-anyagból a legbensőbb érzéseit, egyéni vívódásait és a szocializmus küzdelmeit eredeti módon kifejező formanyelvet tudott teremteni. Ennek az állításnak bizonyítására igen sok példát tudnánk idézni, de, egy felszólalás szűkre szabott kerete miatt, meg kell elégednünk kettővel. Az egyik az „Áradat” című vers. A sztrájk miatt munkanélkülivé vált öt szegényemberről szól a vers, akiknek a botospán megtiltja, hogy izzadt testüket megmártsák az uradalom tavában. Erre az öt szegény falusi ember nemcsak öt zsellérnek a fájdalmát, dühét és átkát kiáltja világgá, hanem szinte az egész világ szegényeit. Állításom bizonyítására idézem a vers legjellemzőbb részletét:

„De rivall a csermely csősze,
békák botosa bottal mondja,
vicsorogja víz vitéze,
ordas inas, úr bolondja.

— Eltakarodj, öt tekergő!
 Kotródj innen, kujtorogó!
 Fattyúnak itt nincsen fürdő!
 Csavargónak nincs csobogó!”

Ezután következik az uraság és ispánja fejére zúdított ősi finnugor átok:

„Világ valamennyi vizét
 hazatereld, víz juhásza!” stb.

Lehetetlen mély megindultság nélkül megemlítenünk a másik példát. 1937-ben írt József Attila egy verset, amelyet töredék-versei közt függékben szoktak közölni, holott legszebb versei között a helye, ugyanúgy mint Shelley és Hölderlin megrázó töredékeinek. Testileg, lelkileg összehúzóva írja József Attila e verset, még egyszer, utoljára! — visszatérve a Kalevala gondolatfűzéséhez: az ősi bűvölő-igékkal próbálja kényszeríteni testi és lelki gyötrelmeit, hogy hagyják békén:

Szól a szája szólítatlan,
 gondja kél a gondolatban
 erőlködik ám az erkölcs
 zsigereim zsugorgatja

ne bolondozz a belemben
 ne kopogj a kebelemben
 babos vesémet ne vedd ki

ne lankaszd a lábaimat
 ne szakaszd a száraimat
 ne kanyarogj a karomban
 ráncom-redőmben ne rejtezz

ne lúgosítsd a savamat
 ne szorongasd a szavamat
 ráncom ne rángasd, redőmben ne rejtezz

ne torlaszd el a torkomat

ne lapulj meg a lépemen
 ne kiáltozz a képemen
 csigolyáim ne csikorgasd
 fürtöm tövét ki ne forgasd

Mintha égnék, láng jár végig
 lábujjamtól lobog égig

ne nyisd meg az oldalamat

Kicsurran a forralt kőnek
 vashól való váladék.

Az említett példákön kívül kalevalai sajátosságokat (tárgy, költői hang, szótagszám, ritmus, alliteráció) mutatnak más József Attila-versek is, mint a „Regös ének”, „Ordas” stb., ha a rokon vonások nem is olyan szembe-
 szökők mint az előbb idéztem két versnél.

Vizsgálódásaim második része arra vonatkozik: hogyan lépett be, ha valóban belépett, József Attila a világirodalomba és hogyan él ott tovább. Eddig csak Petőfiről lehetett elmondani, hogy a világirodalom részévé vált. De ezt is inkább csak az utóbbi években, amikor válogatott költeményeinek kötetei a legjobb szovjet költők tolmácsolásában elindult diadalútjára Keleten. Nyugaton, sajnos, még mindig nincsenek az eredetihez méltó fordításai — bár, állítólag, francia nyelven már elkészültek, de még kiadásra várnak, elsőrendű költők tolmácsolásában, kitűnő Petőfi-fordítások. Bízvást mondhatjuk, hogy József Attila, mint magyar világhíresség, mindjárt Petőfi után következik. A Szovjetunióban 1952-ben kiadott magyar költői antológia ezen a téren is úttörő, és tegyük hozzá mindjárt: nagy hatású úttörő munkát végzett. Aránylag kevés, 15 verse jelent meg a hatalmas kötetben József Attilának, de nagy versei közül ott találjuk, igen magas igényű fordításokban — Csukovszkij, Iszakovszkij, Tyihonov és főleg Martinov — fordításában: a „Szociálisták”-at, a „Mondd, mit érlel . . .”-t, „Aki szegény, az a legszegényebb”, az „Ősz”, „Bánat”, „Téli éjszaka” címűt és a „Tőkehaszon balladája”-t. Ezeket a fordításokat még nem becsültük meg azzal, hogy felmértük volna értéküket és fontosságukat. Általában Martinov fordít a legpontosabban, tartalmi és formai hűséggel és a versek anyagának teljes költői átélésével. Azért sikerülnek olyan nagyszerűen fordításainak rím-megoldásai is. A „Külvárosi éj” kezdősorai már teljes frissességükben idézik az eredeti vers merész hangütését és hangulatát:

„A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli”

Oroszul:

Свет подымает со двора
лучащиеся невода,
а кухня наша мглой полна
как яма, а на дне — вода —

A „невода és дне — вода: József Attilához méltó rím-megoldás. De hány hasonló szép, teljes és újszerű rímet találunk, ha végigolvassuk az egész kötetet!

A „Mondd, mit érlel...”-t Iszakovszkij anapesztusi lebegésű verssé tette az oroszban: Что готовит судьба человеку на свете, для кого не нашлось и лопаты простой; aminek következtében — a „Szeptember végén” ritmusában — ódai szárnyalást kap a vers, az eredeti objektív és éppen ezért felkavaró hang helyett. De a fordítás így is igényes és szép. „Aki szegény . . .” Martinov fordításában szintén némi formai átalakuláson ment át: a magyar hangsúlyos verselés helyett, amire az oroszban is van példa bőven, időmértékes ritmusban szól oroszul. Lehetne még hasonló, kisebb kifogások számát szaporítani, annyi azonban bizonyos, hogy ez a tizenöt versfordítás lett magja annak a csinos és mintegy az említett antológiában foglalt József Attila versek tízszeresét felülelő József Attila antológiának, amely 1958-ban már megjelent a Szovjet Állami Kiadó gondozásában. A versfordítások úgy készültek, hogy illas oroszul tudó magyar és Gerskovics magyarul tudó szovjet

író készítette el a költői fordítások alapjául szolgáló szövegeket. A szovjet költők nagy lelkesedéssel és odaadással vettek részt a munkában, — nem az ő hibájuk, hogy néha félreértették József Attila klasszikus voltát és a kemény, tárgyilagos, a népi színekkel átszőtt komor veretű, vagy pengeszzerűen hideg és hajlékony verssorok helyett puskinsi értelemben vett klasszikus költészetet kapunk. József Attila nem múlt vagy félmúlt népi-nemzeti klasszikus irány képviselője, hanem minden ízében mai költő, a szocializmus költője és bármit mond az ember egyéni és társadalmi gondjairól, örömeiről, küzdelmeiről, azt egy maga-alkotta költői nyelven, mindig költőien és mindig nekünk, a XX. század gyermekeinek mondja. Ezt érzékeltetni, ezt megvalósítani: valamennyi József Attila-fordítás elengedhetetlen feltétele és legnehezebb feladata.

Időrendben következnek a finn fordítások. A finn nyelvű József Attila fordítások mestere Arvo Turtiainen, aki Ady kilenc versét is lefordította. 1952-ben a Kansankulttuuri kiadó megjelentetett egy kis kötetet, amelynek címe: „A szabadság tüzei” („Vapauden tulet”) és az említett Ady-verseken kívül tartalmaz Manninen-fordította Petőfi-verseket, Aira Sinervo- és Elvi Sinervo-fordította Arany-verseket és tizenöt József Attila-verset. A József Attila-versek fordítója Turtiainen, a legjobb modern finn költők egyike, a „Kiila” nevű baloldali irodalmi irány vezető egyénisége. Turtiainen friss, áradó, szenvedélyes eredeti verseinek formája a szabadvers-forma, de itt, József Attila kedvéért megmutatta, milyen kitűnően meg tudja formálni a kemény kötésű, rimes verseket is. A „Születésnapomra” című vers finnül is olyan szellemes és éles, keserű és könnyed, mint a magyarban.

„Kaks vuotta kolmeenkymmeneen —
ne tänään tuli täsmälleen

ikää
lisää,

ja lahjakseni itsellein
kahvilassa itse tein

riimit
fiinit:

Pois vuodet vieri, vielä vaan
ei kuussa kahtasataakaan

poika saa,
Isänmaa!

Így indul a vers a finnben és így megy egészen az utolsó sorig. „Az ám, Hazám!” Ezt még megoldja, valahogy a bravúros költő-fordító (poika saa — Isänmaa!), de a zárósor szó-osztásból eredő, szellemes és csak a magyar nyelvben lehetséges rímét: „taní-tani” ő sem bírja megfelelő módon megoldani, mint ahogy a többi nyelvekre fordító költők sem. Mert az, hogy a finn „opetan” (tanítok) szót kettémetszi (ope-tan), ebből nem születik a magyarhoz hasonló játékos rím. Turtiainen, mint már említettem, a verseket és köztük a „Külvárosi éj”, „A város peremén”, „A tőkehaszon balladája”, „Mondd, mit érlel . . .” címűeket is teljes gondolati, hangbeli és formai hűség-

gel szólaltatta meg a rokon finn nyelven. Hogy örült volna Attila, ha látja, hogy a Kalevala nyelvén is megszólaltak versei! Mivel a nagytehetségű finn költő-fordító munkájáról eddig még semmi méltatás nem jelent meg, sem nem hangzott el nálunk, azt hiszem, most méltó helyről hangzik el a köszönet és elismerés nagy szeretetet, elmélyedést és nagy hozzáértést követelő munkájáért.

Úgyancsak 1952-ben jelent meg olaszul Umberto Albini József Attila-kötete, bilingvis kiadásban, magyarul és olaszul. A körülbelül 20—25 vers közt ott találjuk a „Külvárosi éj”, az „Elégia”, az „Óda” és „A város pere-mén” fordítást is. Ezeket a verseket Albini 1957-ben kb. 50-re egészítette ki. A fordító, sajnálatos módon, csak a versek anyagának, tartalmi, nyelvi, gondolati finomságainak visszaadására vállalkozott, hódolva a latin műfordítói hagyománynak, melynek alapján állva a külföldi költőknek csak tartalmi fordításait adják, ritmikus prózában. (Ezzel a szokással egyébként, éppen József Attila fordítása alkalmával maguk a franciák is szakítottak, amint később látni fogjuk.) Megjegyezzük még, hogy Folco Tempesti 1950-ben megjelent magyar lírai antológiájában is szerepelnek József Attila-fordítások. Albinének nagy érdeme, hogy Itáliában ismertté és kedveltté tette József Attila költészetét, amire Benedetto Croce már a 30-as években felhívta az olvasók figyelmét.

Szólnunk kell, ha mégoly röviden is, a lengyel, szlovák és cseh József Attila-fordításokról. A Fangrát-féle lengyel kötet 1956-ban jelent meg és általában formai és tartalmi hűségre törekszik. Azonban a szocializmus és kapitalizmus harcának József Attila-i eredeti és költői megszövegezése nem mindig sikerül a lengyel fordítónak. „Az ország nem kérdi, mivégre / engedik meggyűlni a bajt / s mért nem a munkás védelmére / gyámolítják a gyár-ipart” — ez a lengyel változatban ilyesféleképpen hangzik: „A tőke és munka harcában a gyáros hízik és a munkás a robotban tönkremegy.” Ez igaz, de nem József Attila-gondolat, annak bizony kissé lapos. A szlovák és cseh fordítások már sokkal jobban sikerültek, — nemcsak azért, mert a fordítók (a szlovák Jan Smrek, Emil Boleslav Lukáč és Valentin Benják s a cseh Kamil Bednař és František Halaš) nemcsak kitűnő költők, hanem magyarul is jól tudnak, tehát fordításaik nem megverselt nyersfordítások, hanem az eredetivel egyenértékű költői alkotások.

Szóltunk már arról a diadalútról, amit az orosz nyelvű József Attila-fordítások Keleten elindítottak. 1957-ben jelent meg Pekingben József Attila válogatott verseinek kötete. A fordítás Szun-Jung, Galla Endre és Fu Vej munkája. Galla Endre készíti el a prózai fordításokat, a kínai költők, Szun-Jung és Fu Vej, ezeknek alapján a költői változatokat. Miklós Pál segítségével átvizsgáltam ezeket a fordításokat. Igen érdekes az a jelenség, hogy a kínai költők József Attila fordítása közben rátértek a rímes sorokra, ha ezeket nem is mindig olyan elhelyezésben alkalmazzák mint az eredeti. A „Tiszta szívvel” például, amellet, hogy természetesen az eredetitől eltérő szótag-számú sorokkal dolgozik, ölelkező rímeket alkalmaz, ami népi hangú magyar versben soha nem fordulhat elő. Azonban már magában véve az a tény, hogy a sorvégek rímekben csengenek össze, arra mutat, hogy a kínai fordítók a tartalmi mellett formai hűségre is törekedtek. Egyébként a fordítás próbája itt is a „Születésnapomra” című vers. Tartalmilag teljesen pontos. De emellett József Attila szédítően szellemes rímeihez hasonlókat igyekszik találni a fordító a kínaiiban is. Hogy tartalmilag milyen hű és hogy egy-

szersmind mennyire kínai lett ez a vers, meglátjuk, ha visszafordítjuk magyarra egyik részletét :

Lehettem volna oktató,
nem ily töltőtoll-koptató

szegény
legény.

Ez a szakasz kínairól visszafordítva így hangzik :

Ila én tanító lehetnék,
nem ilyen szánnivaló szegény kínai,

aki csak koptatja
ecsetje hegyét.

Ugyanez kínaiul :

Csia zsu vo nang kou tang yi-wei csiao yüan
ör pu sö yi-ge k'ö lien-di csiung han

cseng t'ien
mo pi csien.

A vers végének lehetetlen rímét is ügyesen oldja meg, — nem vágja ketté a gordiusi csomót mint finn kollégája, hanem a „nevelni” szó megismétlésével teremt rímpárt, ami által a szó különös nyomatékot kap.

A kínaihoz hasonló körütekintéssel készül József Attila verseinek fordítása és kiadása koreai nyelven. Pang Jong-Gap, a fordító, kitűnően tud magyarul, a budapesti egyetemen volt bölcsészethallgató. Lehet, hogy még ezeket a szavakat mondjuk, fordításainak kötete már meg is jelent és kiadták Koreában. . .

Az angol fordításokról, sajnos, nem kell sokat beszélnünk. Ha nem számítjuk a jóakarató magyar és angol műkedvelők próbálkozásait, eddig mindössze három költői értékű József Attila-fordításról tudunk, mind a három Laurie Lee, a kiváló tehetségű fiatal költő munkája. Hogy több az eredetihez méltó angol fordítás nem készült eddig József Attila verseiből, abban, persze, mi is hibásak vagyunk.

Szerencsére jóval több anyagot adnak az ismertetésre és jóval több okot az elismerésre a franciák. Az első könyvecske, „Hommage à Attila József” 1955-ben jelent meg, a legkiválóbb költők részvételével. A fordítók közt ott találjuk Eluard-t, Cocteau-t, Tzarát, Alain Bosquet-t, Jean Rouselot-t, Seghers-t, Guillevic-et, Dobzynski-t, Pierre Emmanuel-t, André Frenaud-t, Vercors-t, Pierre Gascar-t és a modern francia irodalom több más kiemelkedő képviselőjét. A kötet fordító-költői nem adnak tökéletesen pontos formai megoldásokat, de a tartalmi hűség mellett kötelezőnek érzik azt is, hogy szakítva a prózai műfordítás hagyományával, kötött és lehetőleg *rímes* formában szólaltassák a magyar költő verseit. Még Tzara is kötött formájú verseket kért fordításra. A kis kötet hatása már a megjelenés évében lemérhető volt : lelkes cikkek méltatták József Attila költészetét és a magyar költő hatását is felismerhettük a modern francia líra egyes darabjain. Az „Europe” című folyóirat 1958. márciusi számában körkérdest intéz a fiatal francia köl-

tökhöz, hogy a világirodalom milyen írói hatottak fejlődésükre. Jean Pérol költő Baudelaire, Rimbaud, Apollinaire, Cendrars, Saint-John Perse, Supervielle és Eluard mellett József Attilát is megemlíti. Én megvallom, mikor ennek a fiatal francia költőnek a nyilatkozatát olvastam, akkor ért az agyamhoz, hogy József Attila világhíre, amiről újabban sokat beszélünk, immár megindítóan gyönyörű valóság. 1958-ban jelent meg a második francia műfordítás-kötet József Attila verseiből. A kötet negyedszáz versének fordítója Jean Rousselot, a kiváló költő, aki az 1955-ös műfordítás-kötetben már sikerrel bemutatkozott. Rousselot a mércét igen magasra teszi fel: nem kevesebbre törekszik, mint arra, hogy tartalmilag és formailag egyaránt tökéletesen hű francia változatát adja a magyar verseknek. Fordítás-kötetének áttanulmányozása után csak annyit mondhatunk, hogy célját elérte. Idézhetném egyre másra a példákat ez állítás alátámasztására, de legyen ezúttal elég az a példa, ami engem legalábbis leginkább megindított: a „Nagyon fáj” fordítása. Ennek is, időhiány miatt csak az elejét idézem most:

„Contre la mort
 Qui te guette dedans dehors
 (Pauvre souris qui craint partout le piège),

 Ton seul abri,
 C'est la femme que tu chéris.
 Ses bras, ses genoux, ses seins te protègent.

 Mais le désir
 N'est pas seul à t'envahir
 C'est ta faim d'aimer, aussi, qui te pousse!

 Pour cela même,
 Tous embrassent celle qu'ils aiment,
 Tant que la mort n'a pas éteint leur bouche.”

Ez a futólagos áttekintés is mutatja, hogy — öröndetes módon — milyen nagy feladat vár arra, aki József Attila verseinek a nagyvilágban megtett útját tüzetesen meg akarná vizsgálni. Nemcsak nekünk magyaroknak kötelességünk, hogy ezt a munkát elvégezzük, de a külföld is joggal várja tőlünk, hogy magyar szempontból mérjük le és bíráljuk el munkájukat. Ez a magyar földről jelentkező visszhang nyilván még lelkesebb és még gondosabb munkára sarkallná azokat a külföldi költőket, akik erre a sokak szerint lehetetlen, szerintük csak rendkívül nehéz feladatra, József Attila verseinek fordítására vállalkoztak és még vállalkozni fognak.

BODNÁR GYÖRGY

JÓZSEF ATTILA PÉLDÁJA ÉS A BARTÓKI SZINTÉZIS

Az utóbbi idők József Attila-kutatásának — s ezen belül a jelenlegi ülésszak előadásainak — nagy érdeme, hogy a nagy proletárköltő életművét a két világháború közötti évtizedek magyar szellemi életének egyetemes összefüggéseiben vizsgálja. Látszólag csökkent a megközelítés igényének

szigorát, valójában a mentegető mozzanatoktól szabadítja meg az értékelést; látszólag elhagyja azt a nézőpontot, ahonnan a költő alakja oly nagynak tűnt, valójában hitelesebbé teszi nagyságát. Erre figyelt fel az irodalmi közvélemény, amikor 1956-ban RÉVAY elvtárs közzétette a Szabad Népben József Attila tanulmányának egyik részletét, ez ragadta meg Kortárs-beli cikkében s ez vezetett új, fontos észrevételekhez mostani előadásában. Ez tette termékenyebbé a részletkutatást s beszédesebbé a felmutatott példát: Szabolcsi Miklós merész vállalkozása és Diószegi András érdekes kísérlete jól példázza mindezt.

Természetes, hogy e messzebbre tekintő kutatás szemhatárában azonnal feltűnt Bartók alakja. S az is az új igény logikájából következik, hogy nem maradt a kultúrtörténeti háttér díszletei között, hanem a József Attila dráma aktív szereplője lett: a kutatás igyekszik tapintható, érzékletes közelbe hozni hatását, a szándékok közösségét, az ihlető erők azonosságát. Főleg részletesen bizonygatnom, hogy Szabolcsi Miklós, aki erre vállalkozott, ezzel jelentős újat hozott nemcsak a József Attila-kutatáshoz, hanem az újabb korok egész irodalomtörténeti feldolgozásához mérve is. De már, most a bevezetőben kell elmondanom azt is, hogy a Derkovits-rokonság kimutatását kevésbé meggyőzőnek érzem. Talán a választott módszer okozza ezt: Szabolcsi túlzottan közvetlen szálakat keres a két rokontörékvésű művész alkotásai, sőt részletmegoldásai között. Valószínű azonban, hogy nemcsak a módszer torzításairól van szó: sokszor olyasmi érezhető, mintha a kutató kedvenc koncepcióját igyekeznék *aláépíteni*. Sajnos: csak aláépíteni. Nem győz meg például, amikor Derkovits kedvelt ezüst színében és József Attila ezüst jelzőiben fedezi fel a közös úton haladók rokon vonásait. Túlzottan esetleges ez a hasonlóság: a festő ezüst színei mögött élő sokösszetevő művészi szándék még igen sokféleképpen megnyilatkozhatott volna a rokon kortárs másnyelvű művészetében. A „tetten érése” vágyó láttatja meg Szabolcsival József Attila egyik gondolatában a Derkovits-féle kivágás-elv esztétikai megfogalmazását. József Attila szerint „a vers egy-két sora a kölesönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többit — vagyis a *mű világának minden pontja archimedesi pont*. S a szóban forgó egy-két sort elfogadván, a művész elméletileg már ki is választotta a valóság egyik részét — ezt minden jó mű alkotása igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel azután az ihlet, a művészi cselekedet elfödi szemléletünk elől az összes többit, a ki nem választottat.” Érzésem szerint az „Irodalom és szocializmus” eme gondolatában József Attila a realista művészet típusalkotásának folyamatát rögzíti, tehát tágabb körű fogalmat kerülgét: a Derkovits-féle kivágás-elv ennek *egyik* eszköze, része lehet, de nem azonos vele.

A Bartók-rokonsággal foglalkozó részben már nyoma sincs ennek az itt túlzottnak tűnő filologikus bizonyítási eljárásnak. Talán a kiinduláskor rendelkezésre álló anyag is más utak felé irányította a kutatót: itt nincs szó közös élményekről, közös osztályalapról, közös művészi iskoláról, közös környezetről — más nemzedék, más kor, más törekvések jellemzik e két nagy alkotót; de ugyanakkor itt ritkábban kell a rekonstrukcióhoz folyamodni, a két életmű birodalma között legalább a fő útvonalakat megbízható jelzőtáblák mutatják: József Attila Bartók-vázlata, a nagy zeneköltő-kortárs már akkor kétségtelen nagysága olyan mozzanat, amit a Derkovits-rokonság elemzésekor nélkülözni kellett. Biztosabbá tette a tájékozódást

RÉVAI elvtárs tanulmányainak néhány gondolata, s az a tény, hogy a zene-tudomány Bartók magyar szellemi rokonait keresve ugyancsak eljutott József Attilához. S a sokirányú vizsgálódás után most itt áll előttünk a két nagy rokon, kik hasonlóan vagy ugyanúgy érzik és érzékeltetik az ember helyét a mindenségben, a nagy „pokoljárók”, kiknek diszharmóniai a felbomlást és a kétségbeesést, a betegségnek és a magánynak, a barbárságnak és a ziülésnek deformáló hatását ábrázolják s elődeinket, a jövő embereit, kik vágyják, keresik és megteremtik a harmóniát. S ami annyira nyilvánvaló Bartók életművéből, — ha halványabb nyomokat hagyva is — jelen van József Attila költészetében is: ő sem önmagáért valónak látja a népművészetet, hanem egy új, magasabbrendű művészet alkat-elemének. „Fiatalságunk és a népművészet” című cikkében írja: „A proletárművészet őseit a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. A népművészet a felgyülemlett, jelenlevő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt. De azét, akinek van jövője.” Költészetében mindvégig ott vannak a népi dallamok, ritmusformák, képek, műfajok, de beolvasztva és egy magasabb szintre emelve. S itt áll előttünk a két művész, kik megjárták az izmusok útját s akik életük végén megteremtették a maguk új-klaszszicizmusát.

Mindez — szavakkal vagy a sorok mögött — utal arra a vitára is, ami irodalmi életünk nagy újrakezdésének időszakában indult meg: helyesen tette-e NÉMETH LÁSZLÓ, amikor a bartóki szintézist, a bartóki utat állította példaképpen mai irodalmunk elé. Ez a kérdés állt a középpontban, amikor a fiatal költők antológiájáról folyt a vita s fel-felbukkant az Élet és Irodalom „modernség”-vitájában is. A most elhangzott előadások tisztább fogalmainak birtokában ma már észrevehetjük, hogy bizony annak idején a vita támadó heve sokakat túllendített a szükséges korrekción s a bartóki példa olykor akaratlanul is szembekerült a József Attila művéből kiolvasható biztatással.

A dolgok összekuszálódását segítette, hogy Németh László gondolatfelvetésével egy tanulmánykötet előszavának keretei között találkozott először az olvasó: „A bartóki szintézis — írja a Magyar Műhelyben — Adytól a legfiatalabb költőig folyt és folyik ennek az irodalmi mása, programot adva gondolkozónak, költőnek, regényírónak.” Zavarhatott itt a társadalmi vonatkozások mellőzése. Zavarhatott a kifejtetlenség, hiszen ez a gondolat a tanulmánykötetben kap majd igazi, élő testet. Sokan értetlenül állhattak a példák előtt, főképpen Gulyás Pál példája előtt, habár be lehetett volna számítani a szépíró-esszéista baráti elfogultságát, s a tanulmány néhány fontos sorát: „vannak írók *s nem okvetlenül a legnagyobbak*, akik a maguk szándékaiban hosszú korok, néha egy egész irodalom lappangó törekvéseit sűrítik össze.” És segíthette a vita eltorzulását a kifejtetlen gondolatmenet néhány misztikusnak tűnő mozzanata a „keleti lelkiségről”, a népművészetből előtűnő „ősvilágról”, noha valószínűleg sokan állottak már hasonló problémák előtt — töprengve, amikor nem kaptak választ a történelmi, társadalmi elemzéstől. De már ebből a gondolatvázlatból is kiolvasható volt valami: az, hogy Bartók példája a népiesség és modernség szintézisét ajánlja a ma fiatal íróinak. Bartók olyan forrást talált a népzeneben, mely a tudatosan hajszolt különködéstől teljesen idegen *modernség* életre-keltésére volt képes. Ennek a modernségnek a lényege az *egyetemesség*, melynek keresése közben azonban az alkotó nem mindig tudja közvetlenül meg-

éreztetni azt a mélyebb művészi mondanivalót is, melynek kifejezéséért útnak indult: közvetítőkre van szüksége mondanivalója egyetemessé tételére. Feltehető, hogy azok az alkotók, akik a népből teremtették meg modernségüket, olyasmit sejthettek a népdalban, népköltészetben, amit Thomas Mann a bibliai mítoszban. Thomas Mann szerint „mítosz lényege a visszatérés, az időtlenség, a mindig jelenvalóság”. (Lessing emlékbeszéd.) Tehát az egyetemesség. József Attila ezt keresi a népművészetben is: azért vitatkozik a faji és kozmopolita művészet ideológusaival, mert „nem vették tudomásul, hogy a népművészet éppannyira internacionális, mint amennyire történelmi termék”. (Fiatalságunk és a népművészet.)

S ha túllépünk az előszó-tanulmányon s megismerkedünk a gondolatnak testet adó írásokkal, még nyilvánvalóbbá válik gondolatfelvetésének jogosultsága. Garcia-Lorca tanulmánya — de készülő tanulmánykötetének még néhány, jelenleg hozzáférhetetlen írása: a Bartók-esszé, a fiatal magyar költőkről szóló áttekintés — éppenhogy a mitikusnak tűnő mozzanatokat igyekszik megalapozni. „Valami nehezen meghatározható, de ismerkedésre ingerlő rokonságot éreztem a spanyol és magyar írói alkat s méginkább az ottani és itteni szellemi helyzet között... ők is elmaradott, félhűbéri viszonyok közt éltek, az irodalom náluk is a nemzeti élni akarás kétségbeesett megnyilatkozása volt, hosszú hanyatlás után az emelkedés jele: nekik is volt, csak kicsit előbb, egy Nyugat-nemzedékük, az 1898-as; ők is mohón figyelték, pótolták s lépték túl a nagy európai népek szellemi vívmányait...” Egyáltalán nem esetleges tehát Garcia-Lorca Bartókkal, a magyar költészet „bartókinak” nevezett vonulatával való rokonítása. S nem lehet véletlenszerűnek tekinteni, hogy ott bukkant fel a népi és modern szintézise, ahol a legnagyobb alkotók egyszerre éltek át a feudalizmust és az imperializmust. Hiszen körülöttünk az egész világ modern törekvésektől volt hangos, s akadt olyan kortárs is, aki szintén felfedezte a népi mélyrétegeket, az „ősvilágot”. De amazok ritkán tudnak túlvezetni bennünket az intellektuális, artisztikus kísérletek izgalmának határán, emez — a francia Giono — a való életet szűri ki a mélyből felhozott élményekből. A társadalmi felelősség, a társadalmi szenvedély hiányzik belőlük, s ezzel verte-ajándékozta meg a bartóki, Garcia-Lorca-i típust a kettős élmény, népük életének fokozott erejű konfliktusa. S ezért lehettek nagy megfogalmazói a két világháború közötti évek „világ-érzésének”. Mint ahogy a forradalmasodó századeleji Magyarország életéről is legtöbbet a hétszilvafás Ady Endre mondott s a dzsentrivilág kegyetlen szellemű írói is többet ki tudtak fejezni belőle, mint a városi élet körülöttük felnövő specialistái.

S mindezekén túl: a „bartóki szintézis” vonzóereje látható is. A szocialista irodalmi törekvések időszakának olyan erős tehetségei, mint Juhász Ferenc és Nagy László — mégha olykor torz hangon és szennyezett gondolatokkal is — szintén a népiség és modernség szintéziséért küzdenek, diszszonánsnak vélt életérzések megszólaltatására vállalkoznak s — ha nem is teremtették meg — harmóniára vágynak. Juhász költészetében szinte tudatos a Bartók-hatás vállalása: nemcsak a hang, a disszonancia, de a közvetlen inspiráció is jelzi ezt. Úgynevezett válságos korszakát — problematikussága mellett is — jobban jellemzi ez a hatás, mint a sokszor ráolvasott modernkedés. Hiszen sohasem érzí jól magát „válságaiban”. Erről vall Látomásokkal áldott életében, ez tölti meg különös feszültséggel a Rezi bordal csöndes rezignációját, ez táplálja a Huszonhat évesen, a Könyörgés hűségért

és az Emberszabású álmaink elszánt hitét, mely ha olykor nem is tudja eligazítani az élet dolgaiban, a végső célokat sohasem hagyja ködbe veszni. Sokszor emlegették költészete embertelenségét, pedig utolsó gyűjteményes kötetében, a Virágok hatalmában is leggazdagabban ábrázolt gondolat: az anyagból felnőtt ember és az anyagi világ viszonya, az ember ember-volta. Azért járja be a halottak birodalmát, hogy vallomást tehessen az élet költészete mellett. Az ember titkát kutatja a Mindenség szerelmében: lebilincseli a hatalmas erő, mely ott rejlik a férfiak „könyörtelen, só-nehez zokogásában”, az asszonyok mindentodaadásában. S tudja, hogy „az ember dolga kiteljesülni a tisztaságban és kegyetlennek lenni a fölmagasztaltásban”.

Legjobb verseiben, formai törekvéseiben is érezzük ezt a kinnal megőrzött földközelséget. A Halottak eposzának a gonoszokat felvonultató részletében szinte tobzódik a bizarr, irreális képekben: csigolyákból rakott koponyakerekű hintón, mellére nőtt ajakcimpával vonultatja fel az Elnyomók királyát, a Gyáva csupa szem: szellemesillár, gyöngyből fűzött erszény, szemkupac stb. Végtelen képek ezek, s megalkotásukat mégsem érezzük egy pillanatra sem borzalmas költői játéknak — nyomukban szinte Picasso Guernicája tűnik fel előttünk. Azután elvonulnak a gonoszak és jön az igazi sereg, jönnek a citromfa-szagú Tiszták, a Sohasem hűtlenek. A versben a borzalmas víziók helyét a népmesék tiszta realitásai foglalják el. S mindezek mögött a roppant küzdelem a rendért:

„előttem a dolgok sokszor elszabadulnak,
széthull a rendjük, szilárd kapcsolatuk nem szítja fegyelem
az összetartozó világ kapcsolai meglazulnak

De a szétszúllott világot, mint nyáját mégis fődél alá terelem,
Kutyám a hit, az lökdösi a dolgok oldalait csaholva,
sziszegve összeáll eggyé az atom, a részek csordája megint,
nem, nem bír a káosz, nem bír a káosz velem”.

S összes verseinek utolsó művei között már nemcsak a küzdelemről, annak eredményeiről is vallhat. A Szarvas ének, a Vers négy hangra újabb kísérletek indulását jelzi. Kezd már foszladozni korábbi versei humanizmusának elvontsága: már az emberi fájdalom, szeretet, aggodás és bizakodás kifejezése uralkodik. Ritkábban állítanak meg bennünket a fárasztó, feleslegesnek érzett költői eszközök. Új kompozíciós elképzelés bontakozik ki. Régebben az egy vonalon felépített szerkezetet alkalmazta, a dolgok, érzelmek, mondandók egymásutánhelyezésével akarva elérni a művészi célt. Ez a megoldás arra kényszerítette, hogy a teljesség kifejezését a minél bőségesebb *megjelenítéssel* szolgálja. Ez keltette az olvasóban olykor a dekomponáltság, a parttalan áradás érzését. Két említett versében egymás mellett több szólamot indít el: a Szarvasénekekben a párbeszéd és a leíró részek váltakozása révén, a Versben pedig ugyanannak a lírai mondanivalónak több oldalú megközelítésével. A különböző szólamok egymásmellettsége sok minden közvetlen megjelenítést feleslegessé teszi. Az összes versek tanúsága szerint a költőt a rend, a harmónia vágya vezeti.

Magam is tudom, hogy mindez még vázlatnak is kevés, mint ahogy az egész hozzászólás kénytelen megelégedni a kérdések felvetésével. Hiány-

zik belőle például a költő fejlődésének problematikája, veszélyeinek elemzése. Természetesen nem is törekedhettem a költő teljes portréjának megrajzolására. De talán ez a néhány töredékes gondolat is éreztetni tudja, hogy mindaz, ami a bartóki szintézis jelszavának értékes elemeiben megtalálható, elevenen él mai költészetünkben is. Juhász végletes példája hangsúlyosabban fejezi ki e fejlődéstípus jellemvonásait, de előbb-utóbb rábukkannánk Nagy László útját követvén is, s szembetaláljuk magunkat velük akkor is, ha felszabadulás utáni költészetünk intellektuális törekvésű csoportjának előrevívő lépéseit keresnénk.

Mindebből szerintem az olvasható ki, hogy Németh László gondolatfelvetése — problematikusságával együtt is — jó ösztönzője lehet az új magyar irodalomnak. Szükséges korrigálni, misztikus mozzanatait elvetni, s elemzéssel gazdagabbá, világosabbá tenni. De az egész elvetésével értéket dobunk el magunktól. A bartóki szintézis példájának *apologizálása* félrevinne, hiszen minden írói törekvés összetartó erejét, az eszmeiséget, a forradalmi szintézist szorítanánk vele háttérbe. De a forradalmi szintézis, a József Attila példa mellett helye van: olyan mozzanatokra vet erősebb fényt, melyek József Attila életművében halványabbak. A cél továbbra is a forradalmi szintézis megteremtése, de, azt hiszem, számunkra az odavezető út is lényeges. S korunkban az előrehaladás egyik útját Bartók példája mutatja.

NÉMETH LAJOS

Szabolcsi Miklós megtisztelő feladatra vállalkozott, mikor összevetette József Attila költészetét a két nagy kortárs, Bartók Béla és Derkovits Gyula életművének a tanulságaival. Természetesen az előadás szűkreszabott keretei között inkább csak jelezhetette művészetük érintkezési problémáit, ennek ellenére rövid tanulmányában a legfontosabb kérdéseket érinti. Nehezítette dolgát, hogy előadásában három olyan embert vett szemügyre, akik közül kettőnek, Bartóknak és Derkovits Gyulának nem sok köze van egymáshoz, s bár Szabolcsi Miklós sem igyekszik közöttük párhuzamot vonni, mégis az egy előadásban való szerepeltetés bizonyos zavart okozott.

Szabolcsi előljárójában aggodalmát hangoztatta, hogy vajon „nem szellemtörténet-e egységes folyamatról szólni a különböző művészi területen, vagy egy nevezőre hozni különböző műalkotásokat”. Úgy véljük jogtalan az aggodalom, hiszen épp a tudományos szemlélet, azaz a dolgoknak az összefüggésekben való, dialektikus látása követeli az összevetést. Nemcsak, mert a kulturális szféra területeit nem választja el fal egymástól, ezért a hatások sokrétűen érvényesülhetnek, hanem a talaj, amelyből a művészet ágai sarjadtak, közös; közös tehát a goethei „külső determináció” vagy annak a tragikus hiánya is. Ennek ellenére az összehasonlítással csínján kell bánni és mindenképpen óvakodni kell a rangsorolástól — amelytől sajnos Szabolcsi Miklós nem óvakodott. Hiszen még azonos művészeti ágon belül sem lehet rangsorolni, bizonyos minőségi körön belül már csak a szubjektív ítélet választhat — még inkább így van ez a különféle művészeti ágak esetében — már csak azért is, mert a zene és a képzőművészet internacionális nyelvezete miatt könnyebben állítható egyetemes mérce alá, mint a nyelvtől elszakított, csak más alkotó tolmácsolásán, vagy nem az anyanyelven élvezhető irodalom. Ismeretes az is, hogy a művészeti ágak és ezen belül

a műfajok eltérően reagálnak bizonyos korokra, s míg például a reneszánsz társadalmi élete, szelleme úgyszólván involválta a képzőművészeti alakítást, a modern korról ugyanezt már nem mondhatnók el; és az a XIX. század, amely a regényirodalomnak nagy korszaka, katasztrófát okoz például az építészetben stb.

Szabolcsi Miklósnak szuverén joga, hogy szubjektíve József Attilát Derkovits fölé emelje, sőt bizonyos összefüggésben Bartók fölé is, s ezzel nem is kívánunk vitázni, noha Bartók esetében a mi szubjektív véleményünk nem egyezik meg ezzel. Derkovitssal kapcsolatban is csak arra utalunk, hogy a képzőművészettől — s különösképp a 20—30-as évek képzőművészetétől — nem lehet várni annak „a széles körképnek az igényét”, amelyet a József Attila-i líra jelképez, már csak tematikailag sem, és egyébként is másként jelentkezik az a „gondolati, érzelmi, intellektuális és pszichológiai mélység” a képzőművészetben, mint a lírában, mert bár a líra is megsínylette azt a féktelen szubjektivizálódási folyamatot, amely a romantikától kezdve általános, mégse hatott rá olyan végzetesen, mint a képzőművészetre. Egyébként is más a képzőművészetben a totalitás, mint az irodalomban. A sophoklesi lélekábrázolást például hiába keresnők a klasszikus görög szobrászatban, pedig nem mondhatjuk, hogy az művészileg valamivel is kisebb értékű. Csak benne épp az mondatik el konkrét, mással nem helyettesíthető nyelvezetben, amely csak úgy, csak abban a műfajban volt közölhető, a kornak tehát más aspektusát adja, mint az irodalom.

Ennek ellenére nem vetjük el az analógiakeresés jogosultságát, hiszen maga az a tény is, hogy nem minden műfaj és művészeti ág alkalmas egyformán meghatározott kor, meghatározott problematika adekvát esztétikai formálására, nemcsak bonyolulttá teszi az analógiák keresését, hanem egyben szükségessé is, mert bizonyos műfajokban csak tendenciaként megfigyelhető jelenségek a másik művészeti ágban esetleg kibontakozhattak, és teljességük miatt segíthetik a félbemaradottnak a helyes megértését stb. Ezért pl. Bartók művészetének a megértése nélkül nem közeledhetünk a képzőművészetben — nem Derkovits Gyula — hanem Egry József pikűrájához, s bár azon túl, hogy saját bevallása szerint Egry szerette Bartókot, formálisan nincs semmi kapcsolat közöttük, mégis a szabadságvágyának pantheisztikus Cantata profanává mélyülése, a diszsonanciára, a szinte matematikai ellentétpárookra épülő kompozíció megértése — amely olyannyira jellemzi a bartóki zenét — juttathat csak közel bennünket a badacsonyi festő belső ellentmondásai megfejtéséhez.

A különféle művészeti ágakban dolgozó művészek közötti rokonság pusztá megállapítása persze még nem mond sokat. Szabolcsi mélyebbre is próbál hatolni, természetesen az előadás megszabta határokon belül. Az életsors, a szemlélet, az alkotásmódbeli rokonság a régebbi korok művészetében bárhol megfigyelhető, a művészek megszabott társadalmi helye, az előírt tematika, a stílusközösség magától értetődővé teszi az életsorsbeli, sőt alkotómódszerbeli egyezéseket. Persze manapság, a XX. században, az individualizmus évtizedeiben már minden közös vonás, — akár valamelyik művészeti ágon belül, akár a más művészeti ágban dolgozók között — valamiképpen már önmagában is érdekes, mert szembenállást sejtet az uralkodó szubjektivistá áramlatokkal.

József Attilánál és Derkovitsnál műveik felületes vizsgálata után is szembeötlő a rokonság: mindketten szakítottak azzal a művészi eszmével,

amely oly tragikusan csendült Babits ismert verssorában vagy Kosztolányi „Költő a húszadik században” c. versében; ők „önmagukat nem önmagukkal mérték”, hanem vállalták a szocialista eszmét, az érte való harcot — és proletár művészvultuk miatt életsorukban is volt némi hasonlóság. A kérdés épp itt adódik. A közösen vállalt eszmében, a benne létesült ethoszban rejlik-e valami olyan kötelezően ható erő, amely meg akar mutatkozni minden művészeti ágban, az alkotó módszerben, a formázásbeli sajátosságokban is — vagy pedig csak a közös származás, proletárellet, a nyomor, az osztályharc mindennapjainak az élménye hat kettőjük témaválasztására, szabja meg műveik atmoszféráját? Ha pusztán erről az utóbbiról lenne szó, akkor az első szempillantásra is megállapítható rokonság nem több és nem érdekesebb, mint amit például a Balaton vagy az Alföld ébreszt az ott dolgozó festőknél és íróknál, mint ami közös például Juhász Gyula „Magyar táj — magyar ecsettel”-jében és mondjuk Tornyai tájvízióiban. Ezért — legyen a módszer akár induktív, akár deduktív — az összehasonlításnak túl kell emelkednie a művészek partikuláris egyéniségén, a közös életsors atmoszférát színező hatásának a konstatálásán, és ezért azt kell szemügyre venni, hogy a szocialista állásfoglalás, a „világérzés” helyett a tudatos világnézet vállalása stb. foglal-e magában olyan belső szükségszerűségből fakadó esztétikai problémát, amely a művészi egyéniség, a műfajlehetőségek konkrét adottságain túl, belső logikájánál fogva sajátosan konkrét, ugyanakkor mégis általános esztétikai kérdések elé is állítja a művészeket, és a művészi formálás különféle ágában is kötelező érvénnyel megmutatkozik. Az összehasonlítást tehát az esztétikai kérdésfeltevésnek kell indokolnia, s ebben az összefüggésben a konkrét művek, illetve művészek munkássága csak bizonyító anyagként szerepelhet, mert az analógia a pusztá tény konstatálásán túl csak ebben az esetben nyerhet mélyebb jelentőséget.

Szabolcsi Miklós utal néhány ilyen esztétikai problémára, bár elsősorban időhiány miatt utalása annyira általános, hogy nem minden esetben jut többre a pusztá analógia konstatálásán. Elsősorban az intellektus formáló szerepének a hangsúlyozásában, a sajátos szerkesztési módban és az izmusokhoz való viszonyban lát közös vonást Derkovits és József Attila életművében. Bár a helyszűke miatt az intellektus formáló szerepét, és az izmusok „megszüntette-megtartva” dialektikus legyőzését sem Derkovitsnál sem József Attilánál nem elemzi bővebben, ezért nem világlik ki, hogy mi ebben a sajátos, a csak rájuk jellemző, hiszen például a magyar képzőművészetben még igen sok mestert jellemez e problémavállalás. A sajátos szerkesztési módot azonban már jobban megvilágítja. Szerinte Derkovits „az izmusok, elsősorban az expresszionizmus és kubizmus híres „kivágás” technikáját folytatja, viszi tovább, tökéletesíti. A kép mintha egyetlen sajátos szemszögből lenne komponálva, arányok, méretek, tárgyak és emberek egymáshoz való viszonya megváltozik egy sajátos szempontnak alárendelve. Ez a szempont hol formai, hol eszmei, pontosabban: formai megoldáson keresztül érvényesülő eszmei igény.” Véleményem szerint nem azonos problémáról van szó. A József Attila-i archimedesi pont érvényes például a Diskobolosra épp úgy, mint Rembrandt akármelyik képére. A Derkovits-i kivágás konkrétabb és kisebb hatósugarú fogalom ennél. Szabolcsi maga is utal rá, hogy itt a kubizmusban és az expresszionizmusban ismeretes kompozíciós eszközökkel állunk szemben, bár leírása nem elég szabatos, mert éppen nem arról van szó, mintha a kép „egyetlen sajátos szemszögből lenne komponálva”. Szabolcsi itt véle-

ményem szerint összemossa a Derkovits-i eszmei tudatosságot, tartalmi sűrítést a sajátosan formai problémával, amellyel Derkovits e tartalmat közölni tudja. Az egyetlen sajátos szemszögből való kompozíció épp a klasszikus perspektívának és ábrázolásnak volt a jellemvonása. Derkovitsnál a kubizmus és némiképp az expresszionizmus intencióinak megfelelően épp a több perspektivikus nézőpontnak a sikravitítéséről van szó, amellyel megkísérelték az idő kategóriáját is bevinni a képzőművészeti ábrázolásba. Derkovits átveszi ennek a sajátos modern, az izmusokban kristályosodott szerkesztési módnak igen sok elemét, a lényeg azonban az, hogy azokkal ellentétben *eszközként* és nem *célként* használja őket. Gondoljunk csak a „Három nemzedék” c. képére, ahol az adott felületre több nézőpontból látható jelenségeket komponál, s ezzel olyan mély, szimbolikus tartalmat sugalmaz, olyan intellektuális mondandót közöl, amelyet a klasszikus perspektíva és látványyszerűség szerkesztési szabályai szerint nem tehetne meg, ugyanekkor ezt Derkovits úgy csinálja, — s épp ebben emelkedik túl az izmusokon, jut el az új realizmushoz —, hogy nem elégszik meg a pusztá szimultanizmussal, a több nézőpont egy síkra vetítésével, hanem a látványt a reális látás törvényei szerint újra össze is fogja, s ehhez nemcsak a kubizmus kompozicionális elvét, hanem a képzőművészetben Van Eyck óta vissza-visszatérő kompozíciós eszközt, a mikrokozmoszt zártágot felbontó, ugyanakkor szélesebb hatósugarú egységet sejtető tükörképet is felhasználja. Továbbmegy tehát, mint tette a kubizmus, ő is felbontja az empirikus tér és az egy nézőpontból adódó idő egységét, de magasabb szinten újra össze is fogja, lényegében tehát a klasszikus alakítás és a sajátosan modern szintézisét keresi. Természetes, annak, hogy ezt meg tudja tenni, elsősorban eszmei okai voltak, ennek az elemzése azonban már túlmegy a rövid hozzászólás hatáskörén, ezzel csak utalni akartunk a Derkovits-i „kivágás” bonyolultságára, s hogy ez konkrétebb fogalom, mint a József Attila-i archimedesi pont. Véleményem szerint ezt a sajátos Derkovits-i szerkesztési módot ezért elsősorban nem József Attila esztétikai követelményével kellene összevetni, hanem József Attila lírájának kompozíciós módszerével, József Attila költészete és az izmusok viszonyának a konkrét elemzésével; csak ebben az esetben lehet megelni a műfaji eltérések ellenére a közös eszméből fakadó, konkrétan is megragadható közös esztétikai formálást. Hasonló a helyzet az ezüst szín jelentőségének az elemzésénél. Az analógia önmagában még nem mond sokat. Derkovitsnál igen mély okai voltak e szín használatának, bár ha tüzetesebben vesszük szemügyre a kérdést, nemcsak az ezüst szín felhasználásáról van szó, hanem az aranyéről is, általában a *fémszínek* használatáról. A fémszínek ugyanis a többi festékanyagtól eltérő sajátosságokkal rendelkeznek, máshogy verik vissza a fényt, más a csillogásuk, bizonyos szögben elnyelik, más szögben megerősítik a reflexeket. A magyar képzőművészetben csakugyan főként Derkovits használta a fémszíneket, a művészettörténetben azonban régóta ismertek, s nemcsak a trecento oltárképekre utalhatunk, hanem a szecesszió bizonyos törekvéseire és az izmusok, mint pl. a „mercizmus” kísérleteire is. Derkovitsra hatottak is az izmusok kísérletei, „Halas csendélet” c. képén nem fémszíneket használ, hanem sztaniol collaget, az idegen fényes anyaggal erőteljesebb hangot próbált elérni, mint ami a puhább olajjal érhető el. Derkovits újítása abban rejlett, hogy ő a fémszíneket más festékanyagokba is keverte és ezzel újszerű feszültségeket, újszerű dekoratív hatást, szemcsés csillogást ébresztett, fokozni tudta a

színek hideg-meleg ellentétét, s kompozíciós módszerével nemcsak többféle nézőpontot sűrítetett egy felületre, hanem a fémszín keveréssel többféle optikai hatást is ért el, amire ismét csak eszmei okok miatt volt szüksége. Ahogy Szőnyi István megteremtette az olaj-tempera, Egry pedig sajátos olaj-pasztell technikáját, mert mondanivalójuk közlésére nem volt megfelelő egyik addig ismert technika sem, úgy alakította a technikát Derkovits is saját mondanivalója testére. Nem volt tehát véletlen nála az ezüst, hiszen a szín-szimbolikával állandóan foglalkozott, s a kortárs visszaemlékezés szerint a fémszínnek felhasználásában valami olyan lehetőséget érzett, mint amit a középkorban az arany háttér jelentett; sajátosan a proletármiliót sugárzó színeknek, új, monumentális stílus alaphangjának tekintette őket. Hogy József Attila jelzőhasználatában is volt-e ilyen tudatosság, illetve ott a pillanatnyi hangulat érzékeltetésén túl egyetemesebb jelentősége is volt e jelzőknek, annak az eldöntése már nem ránk tartozik.

Szabolcsi Miklós bevezetőjében említette, hogy sajnálatos okok miatt a magyar művészetben nem alakulhatott ki olyan gyümölcsöző együttműködés a különféle művészeti ágak között, mint pl. a franciában. Ugyanezt elmondhatjuk a különféle művészetekkel foglalkozó tudományágakról is. Pedig a megoldás gyakran csak komplex kutatás gyümölcse lehet, ezért üdvözljük Szabolcsi Miklós úttörő kezdeményezését.

SZABÓ GYÖRGY

JÓZSEF ATTILA ÉS AZ IZMUSOK

József Attila és az izmusok ezen az ülésszakon is annyiszor érintett kapcsolatáról szólva először ennek történetét, másodszer pedig e kapcsolatok eredményeit szeretném érinteni.

József Attila életének az izmusok szempontjából fontos 1923—1927 közötti szakaszából még nem ismerünk minden adatot. De az életrajz rendelkezésre álló vázlata¹ is tartogat néhány tanulságot. Jelenlegi ismereteink alapján József Attila és az izmusok kapcsolatának történetét négy szakaszra osztanám. E periodizáció segítségével a felmerülő egyes esztétikai kérdések is jobban megválaszolhatók.

Az izmusokkal történő *megismerkedés* szakasza 1923-ra esik. Az előző év végén megjelent *Szépség koldusa* a *Nyugat* első korszakának költői, elsősorban Ady és Juhász Gyula hatását mutatja. József Attilát elsőnek nem a formabontó hatások érték. Két fontos tény következik ebből. Először az, hogy a makói diák — talán tanárainak befolyására is — a magyar irodalomnak az izmusokhoz képest viszonylag hagyománytisztelőbb ágán indul el s költői iskolájában ennek ismeretéből vizsgálzik. Annak a nemzedéknek a tagja, amelyik 1919 után lép színre s már csak hagyományként kapja a

¹ Melyet főleg PÉTER LÁSZLÓ tanulmányai és HONT FERENC visszaemlékezései alapján készíthettünk el. L.: PÉTER LÁSZLÓ: József Attila Szegeden. *Irodalomtörténet*, 1955. 115—163. l. (Klny. is: Szeged, 1955. A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványa, 34. sz.) — valamint: PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János. (1879—1931) Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez. Bp. Akadémiai K., 1955. 87 l. (*Irodalomtörténeti Füzetek* 1. sz.) — HONT FERENC: Visszaemlékezések József Attilára. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955. 275.—287. l.

tízes évek eredményeit; amelyik már nem élte át sem a *Nyugat* művészi forradalmát, sem a *Tett* és a *Ma* lázadását. Másodszor: az első kötet sokszor öncélú verseitől a kornak, egyéniségének, barátainak hatására Szegeden el kellett jutnia a cselekvő szándékú költészethez, a társadalmi rend megváltoztatását zászlójukra tűző irányzatokhoz, amelyeket abban az időben ő is, mint a köztudat általában, legtöbbször marxista fogantatású irodalmi kísérletnek tartott, a munkásmozgalom irodalmi vetületének vélt s amely következképp ebben az időben csak az ország területéről kitiltva, emigrációban virágozhatott igazán. A két tény eredményeképpen József Attila és az izmusok kapcsolatának vizsgálatánál abból a tételből kell kiindulnunk, hogy az izmusok megismerésekor az alaprétég, melyre a későbbiekben minden épül, már adva volt s hogy ez az alaprétég nem az izmusokból, hanem a már jelzett hatásokból rakódott le. Innét erednek a költő izmusokkal szemben mindvégig megőrzött kritikai fenntartásai s innét a hagyományos verselés megszakítatlan tisztelete.

A szegedi évek tanúsága szerint egy ideje ismeri már az izmusok néhány elvét, de verseiben azok hatása csak 1923 vége felé fedezhető fel. Az emlékezősek szerint legalább egy éve vesz részt a „lázado fiatalok” beszélgetéseiben, hallgatja a Bécsből hazaérkező HONT FERENC vagy az expresszionizmusról 1923 januárjában előadást tartó PÓR TIBOR fejtegetéseit, elfogadja a *l'art pour homme* jelszavát. Hosszú ideig mégis megmarad korábbi elképzelései mellett. „Attila — HONT szavai szerint — rendkívüli érdeklődéssel tanulmányozta a külföldről érkezett írásokat. Az elméleteket gyakran helyeselte, de verset más módon írt.”² Lassan és gyanakodva azonban, de enged. Bár a makói évek hatása igen erős, a baráti társaság egész későbbi életére szóló felismerésekkel ajándékozza meg. PÉTER LÁSZLÓ megállapítása szerint ami Makó után Szegeden „számára többlet volt, az a kommunista eszméknek a modern irodalmi irányzatokkal, izmusokkal kuszán összefonódott különleges világnézeti lehetett”.³ A szocializmus elméletének és a művészet társadalmi szerepének néhány kérdése természetesen ébresztette fel a ferencvárosi proletárgyereket a rokonszenvet a munkásmozgalom, különösen pedig annak irodalma iránt. Az pedig — ezekben az években — leginkább azoknak az íróknak és költőknek a tevékenységét jelentette, akik — vállalva elveikért a száműzetést is — varázslatos fényben tűnhettek fel a hazai fiatalok előtt.

Kezdetben azonban nem a bécsi magyar emigráció formabontó csoportja hat gyakorlatilag. Kassákék tevékenységét majd Erg Ágoston ismereti meg részletesen. Rendszeres tájékozódás híján a véletlenül hozzájuk elvetődő könyveket és folyóiratokat tanulmányozzák, jórészt német expresszionistákat olvasnak. Kormányos István Hans Benzmann, Ivan Gollt, Julius Hartot, Karl Henckelt és Richard Dehmelt, valamint a Benzmann-antológiát (*Die moderne deutsche Lyrik*) említi.⁴ A német expresszionizmus hatásán túl a döntésre azonban őt is a szabadvers atyja, Walt Whitman készíthette. Az év vége felé már merész képek és oldottabb sorok jelentkeznek; november végén — december elején pedig — talán az *Igen* című folyóirat ankétjának hatására is — megszületik a *Tanítások* első része. Ezt

² HONT FERENC: i. m. 276. l.

³ PÉTER LÁSZLÓ: József Attila Szegeden. Klny. 22. l.

⁴ Idézi PÉTER LÁSZLÓ: Klny. 32. l.

az ankétot — melyen József Attila is fellépett — Whitman versével nyitották meg, utána pedig — HONT emlékezései szerint — „Juhász Gyula mondott igen éles és bátor beszédet. Kissé jelképes szavakkal az eltiprott forradalomról beszélt és arról, hogy az elfojtott láng nem aludt ki, két helyen egyre erősebben izzik a parázs: az egyik hely az ország határain kívül van, a másik pedig Szegeden”.⁵ Bécsre célzott-e Juhász Gyula? Az, hogy a szeretett mester a forradalmat idézte s a szegedi fiatalok mozgolódásában, kísérletezésében az emigránsokéhoz hasonló törekvéseket látott és helyeselt, nagy jelentőségű lehetett. A költő egy december eleji levelében⁶ már az aktivizmusról beszél s arról, hogy még ennél is többre tör: nemcsak tette akarja versével az olvasót rábírní, hanem már ekkor „az ember addig ’magábatudott’ lényegét” akarja megváltoztatni. S ugyanítt írja: „Most művészetbeli megújulás előtt állunk, amit elég keserves lesz keresztülvinni, mert még nincs meg az új etika...” Két könyv-élmény is hatással lehetett rá ebben az időben: NÉMETH ANDOR e napokra teszi megismerkedését Pásztor Árpád Whitman-könyvével,⁷ 1924 januárjában pedig Nietzschét olvas. („Mindenben ellentmondok neki, csak a felsőbbrendű ember jövetelében értek vele egyet” — mondja egyik levelében.⁸) Whitman és Nietzsche, az első évtizedek irodalmát annyira befolyásoló két végletes óriás áll az izmusokkal kapcsolatba került költő felett is.

Akkor, az 1923—24-es év fordulóján kezdődik tehát a második korszak s tart a *Nem én kiáltok* kötet nyomdába-küldéséig. Ez idő alatt lényeges változás történik hangjában, képalkotásában és szerkesztésében is: a *Tanítások*kal kezdődő korszak a versek *egy részénél* meghozza az expresszionizmus alkotó módszereinek némelyikét, de meghozza — bizonyos mértékig — a német iskola Kassákék által⁹ „gyógyíthatatlan romantikus és szentimentális terheltség”-nek aposztrofált eszmei hatását is. A Szabolcsi Miklós által ma délelőtt említett „Jóság-versek” időszaka ez: a „szép szóval hatni” elképzelése már a *Tanítások* kísérőlevelében felbukkan.¹⁰ A fenti elvek miatt viszont hiába jutnak ezek a versek Kassák kezébe. A *Ma* már 1921-ben támadja az expresszionizmust, melynek valamennyi elvét korábban sem vette át. Erg Ágoston — fiatal Kassák-követő — levele szerint¹¹ a szerkesztő azért utasítja el a *Tanítások* közlését, mert „a kor keresésének a színvonalába nem esnek bele” s az az álláspontja, hogy „nem kell sem prédikálni, sem manifesztálni, tömegszónoklatokat tartani”. Kassák és követői ez idő tájt már a konstruktivizmus vizein hajóztak s az ismeretlen fiatal vidéki költő expresszionista ízű „jóságos” versei elmaradottaknak látszanak.

Kassákot csak az év vége felé sikerül meggyőzni arról, hogy a „költő megismerkedett „a kor kereséseivel”, de ő nem elégszik meg fél megoldá-

⁵ HONT FERENC: i. m.

⁶ GALAMB ÖDÖN: Makói évek. József Attila élete nyomában I. Függelék: József Attila válogatott, kiadatlan versei. (Radnóti Miklós jegyzetével.) Bp. Cserépfalvi, 1941. 173 p. 1 t. — A levél a 33—37. l-on. Közli részleteit József Attila Összes Művei I. Versek 1922—1928. Bp. Akadémiai K. 1952. is, a 388—389. l-on.

⁷ NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. I. Gyermekévek. II. A diák. *Csillag*, 1948. 2. sz. 15. l. — PÁSZTOR ÁRPÁD könyve 1922-ben, Dick Manónál jelent meg Budapesten.

⁸ JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. 3. kiad. Bp. 1947. 185. l.

⁹ MÁTYÁS PÉTER: Új művészet. Berlin, 1920/21. *Ma*, 1921. jún. 1. 99. l.

¹⁰ GALAMB ÖDÖN: i. m. 33—34. l.

¹¹ Közli PÉTER LÁSZLÓ: i. m. klny.-a, 33. l.

sokkal. Ismét Erg tolmácsolja véleményét: „A versek kellenek és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy ti. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondotta, nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket.”¹²

A kilátásba helyezett elismerés és a *Nem én kiáltok* 1924 karácsonyán született utószava arról tanúskodik, hogy József Attila átvesz néhányat a konstruktivizmus elveiből is. „Én nem azért jöttem, hogy bógjek, hogy buzdítsak, hanem hogy tegyek” — írja. „Egy mindennél szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reárajkam húsomat és beléágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem „művészet”? Hát akkor fütyülök a „művészetre”, én többet akarok, én azt akarom, ami kell.”¹³

1924 végétől 1925 szeptemberéig: ez izmusokkal való kapcsolatának harmadik szakasza. Előbb idézett szavai a konstruktivisták nem egy tételét — néha szinte szóról-szóra — tükrözik. Az utószó megszületésének idején állott virágjában ez az irányzat. A *Kortárs* (azaz a *Ma*) Ergtől hozzájuk jutott nemzetközi száma¹⁴ meggyőzhette elterjedtségéről, mindenekelőtt a konstruktivista elmélet pedig arról, hogy a világháború alatti lázadás, a húszas évek eleji kiábrándulás után az izmusok baloldali meggyőződésű követői tapasztalataikat az építésre és az új etika kimunkálására kívánják fordítani.

A konstruktivizmus valószínűleg a szovjet avantgardistáktól indult ki. Kiáltványuk a „materiális építő munka kommunista kifejezését” tartja feladatának s egyik pontja ezt a jelszót röpíti világgá: „Vallás — hazugság. Művészet — hazugság.”¹⁵ 1922 májusában több művész kezdeményezésére — mint Romain Rolland, Oscar Kokoschka vagy Marcel Sauvage, akivel József Attila később Párizsban találkozik — összegyűlik a „haladó művészek első düsseldorfi kongresszusa”.¹⁶ Bár ezen nem sikerült a haladó művészek Internacionálját létrehozni (személyi okok miatt, hiszen a proletkult követői távolmaradtak s ellenszervezet létrehozásán fáradoztak), a kongresszus a konstruktivisták tömörülését eredményezi. Itt hangzik el Lissickij és Ehrenburg deklarációja, mely elutasítja a „szubjektív vizionárius világszemléletet” és tárgyiasságra alapozott konstruktív művészetet javasol.¹⁷ E felhíváshoz romániai, svájci, skandináv, német, holland és magyar avantgardisták csatlakoznak. A *Ma* ugyanazon év augusztusában nagyobb tanulmányt közöl „A konstruktív művészet társadalmi és szellemi távlatai”-ról.¹⁸ Az irányzatnak „közvetlenül magának a kommunista életfolyamatnak, a funkciónak a fölerzése” a célja, ezt pedig úgy kívánja elérni, hogy nem az „életfolyamat” egyes jelenségeit, eseményeit, az építésben élő emberek élményeit és érzelmeit, hanem általánosítva a szociális embert (vagy a „kollektív individuumot”), az életet általában akarja felvázolni. Ezt pedig „a minden más formát lényegében magában hordozó formai rendszer... a geometriai formák konstruktív rendszeré”-nek segítségével

¹² Uo.

¹³ Közli PÉTER LÁSZLÓ is. I. m. klny.-a, 42. l.

¹⁴ Erg levele céloz rá. Közli PÉTER LÁSZLÓ. I. m. klny.-a, 33. l.

¹⁵ Közli a *Magyar Írás* 1924. 76. l.: „A mai kultúrválság dokumentumai.”

¹⁶ Deklaráció a haladó művészek első düsseldorfi kongresszusához. *Ma*, 1922 aug. 30.

¹⁷ Uo.

¹⁸ KÁLLAI ERNŐ: A konstruktív művészet társadalmi és szellemi távlatai. *Ma* 1922. aug. 30. 55—59. l.

végezné el. Elméletileg ugyanez volt a kubizmus fejlettebb (képarchitektúra elnevezésű) változatának célja is. BORTNYIK SÁNDOR ugyancsak 1922-ben erről azt mondja,¹⁹ hogy az „nem egyes tárgyakat ábrázol, sem nem kifejezése az individualista művész hangulatának. Hanem: a kollektív társadalomért harcoló ember etikájának, hitének, az ember és a modernség harmóniájának reális formákban való megjelenítése.” A konstruktivizmusban tehát az építés és a kollektivizmus ideológiájaként a kubista képarchitektúra — német expresszionizmussal harcban álló — elmélete volt az alap, de gyakorlatilag, ezt az irodalom nyelvére fordítandó le, mégis az expresszionizmus eredményeit használták fel „az új konstruktív erő” érzéseinek kivetítésére. „A művészetben magunkat akarjuk adni, az emberi társadalom egy tagját, az EMBERT: az élet meglátóját, felérzőjét, magát a mai életet élőt” — írja Kassák a *Kortárs* programadó cikkében.²⁰ Az ösztönösséget elítélő kubista elmélet fonódik össze az ösztönösség szélsőséges expresszionista gyakorlatával a konstruktivizmus új társadalmi rendet segíteni akaró irányzatában.

József Attilánál mindez bizonyos módosítással valósul meg: ennek az irányzatnak levegőjében született versei nem a győztes forradalmat követő építés perspektíváit akarják elvontan megjeleníteni, hanem egy elkövetkező hazai forradalomét. Az olyan sorok, mint

Igazi lelkünket, akárcsak az ünneplő ruhákat gondosan őrizzük
meg, hogy tiszta legyen majd az ünnepekre

(*József Attila*)

vagy

A bokrok már alszanak, én is lefekszem tibennetek,
hogy reggel kéznél legyenek majd kedvelt,
acélhomlokú szerszámaim

(*Néha szigetek*)

vagy egészen nyíltan:

De jobb ebédet akarunk, hogy jobbak legyünk,
több pár cipőt az ágyunk mellé, hogy többek legyünk;
A híd lassan kijön a ködből, a túlparton szuronyok állnak —

itt az olló, ott pedig a szövendő szövet —
mire várunk?

(*Anyám meghalt*)

azt mutatják, hogy a „legoldottabb verselés időszakára” — ahogy a költő ritmikáját elemző KISS FERENC 1925 nyarát elnevezte²¹ — olyan alkotások esnek, amelyek a konstruktivizmus elveinek hazai viszonyokra ültetett változatát mutatják. A versek komponálása expresszionista jellegű (bár

¹⁹ BORTNYIK SÁNDOR: A művészet reinkarnációja. Válasz HEVESY IVÁNNAK. *Magyar Írás*, 1922. 83. l.

²⁰ KASSÁK LAJOS: Vissza a kaptafához. *Kortárs*, 1923. szept. 15. l. sz.

²¹ KISS FERENC: József Attila ritmikája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1956. 407—422. l., 1957. 79—98. l.

soha nem csap végletességbe), a verseket összetartó eszme pedig a várt forradalomé.

Ennek a József Attila életében oly fontos szakasznak, mely — Radnóti szerint is²² — irodalmunk e korszakának kiemelkedően szép konstruktivista ihletésű verseit adja, életrajzi adatai arra mutatnak, hogy a konstruktivizmus jegyében fogant tudatos hazai kísérletről van szó. A költő a Centrál-kávéházban nemcsak a bécsi konstruktivisták „összekötőivel” — Kassákné Simon Jolánnal és Tamás Aladárral, Erg Ágostonnal — találkozik rendszeresen, hanem olyan fiatal költőkkel is barátságot köt, akik hasonlóképpen ebben látják nemzedékük feladatát. Pintér Ferencnek, ez idő tájt kenyerespajtásának, ekkor megjelent verseskötetéből némi ezekből az elképzelésekből kirajzolódik. (E kötetéről szólva Babits a *Nyugatban* fel is figyel rájuk.) József Attila ezt a kötetet egyik levelében „nagyszerűnek, szenzációsnak, zseniálisnak” nevezte s GALAMB ÖDÖN szerint belőle „lelkesen” idézett.²³ Az *Ostromlóják a várost* című könyvének bevezetőjében²⁴ Pintér mintegy nyilatkozik azon fiatalok nevében, akiknél a költemények „nyelve azóta született, amióta Ady Endre... meghalt, Kassák Lajos kibújdosott”. (A két költő hatása alatt születtek Pintér versei is, melyek közül néhány József Attila verseit is alakíthatta.) A két név hagyományainak tudatos felhasználásáról van tehát a költő által oly nagyrabecsült kötetnél szó!

Logikusan következik ezek után izmusokkal való kapcsolatának *negyedik* szakasza: a fiatal költő (két sajtópörrel poggyászában) többek között azért is utazik Bécsbe, hogy megismerkedjék Kassákkal, akit a tízes évek forradalmi költészete és az új líra közötti kapocsnak vél. Erg Ágostonnál száll meg. Az óhajtott találkozás hamar megtörténik, de a két költő nem talál egymásra. „Verseiből szavalt s csodálatos memóriával felmondott néhányat az én szimultanista verseimből is — emlékezik később Kassák — amelyeket abban az időben nemcsak kívülről megtanulni, hanem írott szövegből olvasni is csak kevesen tudták. Verseket szavalt s homályos ismereteivel, de konok elszántsággal a szocializmus céljáról és mozgalmi lehetőségei felől okoskodott.”²⁵ De sem a Ring egyik padján folytatott négy szemközti beszélgetésben, sem az Atlantis-kávéház asztalánál nem jutottak közel egymáshoz. Kassák a fiatalembert, mint nem közéjük valót, Németh Andornak „adja át”.²⁶

Így versei a *Diogenes*ben jelennek meg s így nem jelenik meg soha — egy 1928-as fordítást kivéve — semmilyen írása Kassák lapjaiban. A negyedik korszak az izmusokból való kiábrándulás korszaka. Legfontosabb lehet ebben az elvi, esztétikai ellentétek szerepe. Csak néhányat sorolnék fel. József Attila a mozgalom szolgálatába soha beállni nem hajlandó. Kassák előtt tér vissza állandóan a mozgalmi lehetőségekre, az anarchista eszmékkel terhelt költő előtt a szocialista társadalom kérdéseire. Kassák szerint a szavak nem zsákhordók, hogy értelmet cipeljenek. József Attila öt év után is szokatlanul élesen válaszol erre: „Nem kell arra a sok páratlan badarságra és polgári maszlagra gondolnunk, melyet a közelmúlt izmusai mutat-

²² GALAMB ÖDÖN: i. m. 111. l.

²³ GALAMB ÖDÖN: i. m. 57. l.

²⁴ PINTÉR FERENC: *Ostromlóják a várost*. Bp. 1924. Szerző kiadása. (Bethlen nyomda) 45 l.

²⁵ KASSÁK LAJOS: Emlékezés József Attilára. *Népszava*, 1938. dec. 18. 7. l.

²⁶ NÉMETH ANDOR: József Attila. Bp. Cserépfalvi, é. n. 10. l.

nak s amelynek értelmében igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet...²⁷ Kassák teljes formarombolása is anarchista színezetű volt. Ezzel vitázik, amikor — NÁDASS JÓZSEF emlékei szerint²⁸ — azt fejtegeti, hogy „a formarobbantók tévedése ott van, hogy a formát tagadják, holott csak egy bizonyos, tartalmát vesztett, immár csak virtuozításra alkalmas forma érett meg a pusztulásra. A tévedés ugyanaz, mintha a társadalmat, mint olyant, tagadnák egy bizonyos társadalmi forma helyett”. Lucienek már ezt írja Bécsből: „Kassáktól én igen távol állok, mondhatnám nincs hozzá semmi közöm. Eppen ezért beszéltem annyira öntudatosan József Attila-versekről és nem pl. szabadversekről.”²⁹ A magára talált költő már ekkor szakít az izmusokkal és Kassákkal sem a harmincas évek politikai légköre miatt száll csak később szembe. Amikor Párizsba jutva, az erős francia munkásmozgalommal megismerkedik, politikai-művészeti látása is rohamosan tisztul. Marinettit és Prampolinit egy bankett nyilvánossága előtt nevezi árulónak.³⁰ Kapcsolatba az ez idő tájt induló szürrealizmus második vonalával kerül. Talán a spekulatív izmusok ellenhatásaként is ismerkedik az „automatikus kifejezés”³¹ lehetőségeivel, de a dadaizmus pszichológiai ágát folytató új irányzat elemzése már nem tartozik izmusokkal kapcsolatos vizsgálódásunk körébe.

Az életrajz erre vonatkozó adatainak vázlatos áttekintése után, amennyire ezt a bőséges idézés lehetőségétől megfosztó szűkre szabott idő megengedi, vegyük szemügyre az izmusokkal kapcsolatos fejlődési szakasz eredményeit.

Az izmusok létrejöttét a század első évtizedében kialakult társadalmi helyzet magyarázza. Ennek vizsgálata szolgálhat eligazítóul a tekintetben, hogy a különféle avantgardista irányzatok (melyek néha még azonos név alatt is országonként és csoportonként mást és mást jelentettek) hol, mikor, milyen erővel és miért léptek fel. A különbözőségeken túl azonban szülő-okuk közös. Egy pontosan körülhatárolható korszak szülöttei s ez a korszak nem más, mint a *kifejlődött* imperializmus korszaka, melynek egyik legfontosabb jellemzője az aktív tömegek jelenléte a nagyvárosokban. A kapitalizmus kialakulásának idején a mi irodalmunkban is egyre erősebben, egyre többször tűnik fel az egyén és a tömeg viszonyának kérdése, de ez a tömeg még passzív s kizsákmányolását a jóindulatú, tőlük elszigetelten élő felvilágosult elmék keserűen, de tehetetlenül nézik. Ennek a századnak nagy *novuma* a nagy méretekben kifejlődő munkásmozgalom: bérharc, sztrájk, szocializmus, „tendenc-művészet”, az egyén, mint a kollektívum felelős tagja — mindezek most válnak csak igazán élő kérdésekké. A felépült világvárosokban, a megváltozott életforma idején, a technika rohamos előretörésének korában ennek a mozgalomnak a hatására jönnek létre az izmusok: némelyek — kezdettől reakciós állásponton — megkísérik a pontosan

²⁷ JÓZSEF ATTILA: Irodalom és szocializmus. Művészetbölcseleti alapelemek. József Attila Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. Akadémiai K., 1958. 80. l.

²⁸ NÁDASS JÓZSEF: József Attila és a versforma. *Szép Szó*, 1938. I. 119—121. p.

²⁹ KÖZLI PATYI SÁNDOR: József Attila leveleiből. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955. 204—225. l. Az idézet: 215. l.

³⁰ HONT FERENC: i. m. 285. l.

³¹ ANDRÉ BRETON: Situation du surréalisme entre les deux guerres. Paris, ed. Fontain, 1945. 16. l.

érezett ellentmondásokat letagadni, (mint pl. az olasz futurizmus), mások éppen ezeknek az imperializmusban jelentkező ellentmondásoknak a feltárásával szándékoznak a fennálló rend megdöntéséhez hozzájárulni (mint pl. a magyar aktivisták legtöbbike, elsősorban Komját Aladár). Bármilyen is azonban ezeknek az irányzatoknak az előjele, a közélet porondján megjelenő munkástömegek jelezte elkövetkező forradalom érzéséből születnek, a változások szelét érzlelik s ki-ki szemléleténél fogva nevezi az eljövendő eseményeket katasztrófának vagy forradalomnak. Jó példa ennek a helyzetnek a felismerésére a futurista kiáltvány egyik pontja, mely pontosan a századelő imperialista Olaszországot tükrözi: „Meg fogjuk énekelni a munkától, örömtől és lendülettől mozgató nagy tömegeket; megénekeljük a modern világvárosokban lévő forradalmak sokszínű és sokhangú rendszeresen ismétlődő áramlatát; megénekeljük a fegyver- és hajógyárak vad villanyos fényektől megvilágított remegő éjszakai tüzeit; a mohó állomásokat... a hidakat... a kalandorhajókat... a bőkeblű lokomotívokat... és a repülőgépek sikló úszását, melyeknek csavara úgy csattog a szélben, mint egy zászló és egy rajongó tömeg tapsára emlékeztet.”³²

Egy adott társadalmi jelenségre történik tehát reagálás s ez a reagálás az illető ország helyzete szerint s azon belül egyes csoportok és egyének elhelyezkedése szerint haladó vagy reakciós. Mi most a haladó ágat kövessük s azok közül is a német, az orosz és a magyar hajtásokat, hiszen ez a három jutott legmesszebbre, épp a forradalmivá érett helyzet miatt s mert ez a három hatott József Attilára is. Ezek a különféle baloldali avantgardista csoportok a lényeges változást abban látják, hogy már nem mint elszigetelt individuumok, hanem mint a kollektívum tagjai, használják fel művészetüket a világ formálására. Elsőnek szándékoznak az egyén és a tömeg között a válaszfalat lebontani (ha ez nem is sikerül), elsőnek vallják az aktív művészet elvét (s ezen nem változtat az a tény, hogy eredményeikben jóval kevesebbet mutathattak fel, mint manifesztumaikban). Úgy hiszik, hogy ha a művész igyekszik hasonulni a tömegekhez és úgy lép közéjük, hogy mint a kollektívum egy tagja saját érzéseit, sejtéseit minden lehetséges eszköz segítségével napvilágra hozza, kivetíti, tulajdonképpen a tömeg érzéseit vetíti ki. A művész *maga*, mint individuum lesz a milliók hangja. („Ordító szája testem” — írja Komját Aladár 1916-ban.³³) Az aktív tömegek lelkületének kivetítésekor pedig mi más lenne a legfontosabb, mint az életre legjellemzőbb mozgásnak az ábrázolása. A legnagyobb bűn a tömegeket félrevezető hazug művészet, amelyik stagnáló világképet rajzol. A költőnek a teljes ösztönösségre kell bíznia magát.

A naturalizmus eme szélsőséges végkifejletével szemben azonban a francia eredetű racionalis ág is kifejlődik. Ez nem bízik az egyéni szemszög igazában, a valóságot körüljárni s minden aspektusból ábrázolni akarja. A kubizmusban talán a naturalizmus objektivizmusra törő komponensének eltorzult változatát láthatjuk. Ez az irányzat odáig megy, hogy az egyedi helyett már nem is a tipikust, hanem magát a típust akarja megjeleníteni, a jelenségek összetevőinek alapelemeit, építőköveit kutatja. (Ezt teszi

³² CZOBOR ÁGNES fordítása. — CZOBOR ÁGNES: Marinetti és a futurizmus. Marinetti e il futurismo. Bp. 1938. (A budapesti „Pázmány Péter” Tudomány-Egyetem olasz intézetének kiadványai, 14.) — L. 20. l.

³³ KOMJÁT ALADÁR: Kiáltás (1916). — KOMJÁT ALADÁR összegyűjtött művei. Bp. Szépirodalmi, 1957 — 88. l.

bizonyos mértékig a korai futurizmus is, amikor — a kiáltvány szerint — azt az embert akarja megénekelni, „aki a kormánykereket tartja”.³⁴ A naturalizmus e szélsőséges szubjektív és objektív ágai csak a húszas évek elején közelednek egymáshoz. Már röviden érintettük a konstruktivizmust, mint a kettő ideiglenes összefonódását, egy politikai cél érdekében.

Az izmusok szubjektív szárnya (elsősorban a német expresszionizmus) hatása József Attilánál a „kozmetikusság” letisztult változata. Verseiben mindig ott érződik az egész világegyetem, köréje gyűlnek a csillagok, s akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ. Ennek az ágnak a hatására fejlődött ki József Attilában különösen erősen a tárgyi világ szubjektívizációja, mely jellegzetes módon a mozgás-ábrázolással jár együtt. A jázminok tapsikolnak, a „*bársony* nesz inog”, „vásárra szekerezik az öröm”, „tollászkodnak a sárga lombú fák”, a szappanos víz „fel-alá futkos, mint a rab” s a faldarab azon tűnődik, hogy lehulljon-e. A szubjektívizálásnak ilyen megnyilatkozási formája az izmusokkal való kapcsolat után nem lehet véletlen. Az izmusokkal kapcsolatos korszakából vezetett az út ide, a *Szép nyári este van* átítatott képeitől, ahol a költő érzelve a tárgyak mozgásában fejeződik ki (a falak a mellékutcába ballagnak, a gyárak ijedten vonítanak, a körutak nyakán kidagadnak az erek), vagy akár a *Tanítások* utolsó részeitől, ahol „kormos füttyülő fickók” „piros kiáltással” hajítják be „a földszintes múlt apró ablakait”. Kassák, de Komját Aladár verseinél is igen hálás feladat lenne kimutatni, hogyan ábrázolnak lelkiállapotot mozgásképekkel. Kassák költészetének egyik nagy titka a magyar igék hangulatainak pontos ismerete és alkalmazása. E század irodalmát általánosságban is jellemzi a mozgásban-ábrázolás, az igék szerepének megnövekedése (Révész Bélánál „vonaglanak” a falvak, Szomory és Szabó Dezső végtelenes ellentétes prózája egyaránt vibrál), de különösen jellemző ez az izmusokra, melyek közül nem egy manifestumaiban is meghirdette az ige egyeduralmát, sőt, némelyik már csak főnévi igenevet használt.

Azt is feltételezhetjük, — s ez szintén a szemléleti nyereségekhez tartozik — hogy az izmusok nagymértékben járultak hozzá mozgalmi költészetének alakulásához. Néhány, izmusok hatását tükröző szabadvers címe 1926-ból: *Ifjúmunkás*, *Munkás*, *Kovács*, *Szocialisták*. (Ez utóbbiban fordul először elő az „elvtárs” szó.) Az izmusok igen nagy szerepet játszhattak a cselekvő művészet vállalására, s ez a hatás olyan erős, hogy még az 1937-ben írott *Ars poetica* is tőlük eredő reminiscenciákat ébreszt. Az izmusok általában először illesztik a költők szókincsébe a technika szavait; József Attila ezekkel gyakran él. Formai előnyei is származtak e kapcsolatoknak. Legfontosabbnak a szabadvers s az asszociációk szabadabb használatának hatása látszik. Az izmusokon keresztül hozzá jutott szabadvers bontotta-lazította fel és alakította át a versformát a tartalom pontosabb visszaadására. Nagy leíró költeményeiben, mint a *Külvárosi éj* vagy a *Téli éjszaka*, a sorok engedelmesen követik a mondanivalót. Ennek rendelődik alá a ritmus is; ahogy HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY kimutatta,³⁵ még időnként a klasszikus metrum is. Még ennél is továbbmennék: az érzelm kifejezése céljából a ritmus maga is „szubjektívizálódik”: a *Tűnődő* egyik versében, az *Éperfáról* szóló-

³⁴ CZOBOR ÁGNES: i. m. 20. l.

³⁵ Így HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY is: József Attila és a klasszikus metrum. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955. 178—191. l.

ban a nyugodt ritmus hirtelen megszalad: az úrvezető említésekor fenyegetően feldobol egy daktilus, a fáról gyümölcsöt szedő koldushoz pedig lágy, kedveskedő jambusok szólnak.

Világnézettől a verslábak elosztásáig lehet bizonyos hatásokat kimutatni; ezek közül egyesek kifejezetten az izmusokból, mások az izmusokból és származnak vagy származhatnak. Mindezek pozitív hatások, melyek sajátosan járultak hozzá a József Attila-i *oeuvre* létrejöttéhez.

Ez az út egyébként a szocialista világnézet nagy lírikusainál ebben az időben nem volt egyedülálló. Majakovszkij, Becher s bizonyos mértékig Eluard neve gondolkoztathat el e téma felett, nem is említve a kisebb jelentőségű költők, festők és színházi rendezők egész sorát. (Vagy akár a húszas évek szovjet filmjeinek megteremtőit.) Ha ezeket a pályákat összességükben vizsgáljuk — József Attilát is beleértve —, azt figyelhetjük meg, hogy valamennyien csak átmentek ezeken az irányzatokon, de nem állapodtak meg bennük. Érinteniök viszont ezeket az irányzatokat — jellegüknél fogva — szükséges volt. Abban a korban — körülbelül 1909–1928 között, tehát az izmusok virágzásának idején — nem lehetett megkerülni őket annak, akinek költői pályakezdése ezekre az évekre esett s aki az új társadalmi helyzet ábrázolására törekedett.

Ez ugyanakkor annyit is jelent, hogy József Attila sem vált soha az izmusok feltétlen követőjévé; *általuk* gazdagodott eszmeileg és művészeti-leg, de *ellenükre* lehetett csak nagygyá: ha nem lép túl az izmusokon, zsákutcába kerül. Ezt a lépést egyébként — bizonyos időszak elteltével — minden tehetséges költő megtette. S elsősorban nemcsak az egyéniség egészséges művészi érzéke miatt, hanem azért, mert a húszas évek vége—harmincas évek eleje olyan helyzetet teremtett, melyben az izmusok próbálkozásai hamarosan naivaknak, kicsinyeseknek és folytathatatlanoknak látszottak.

Ráadásul József Attila azok közé a kevesek közé tartozott, akik már az izmusok másodvirágzásának idején — s nem elmaradott nézőpontból — felismerték ezeknek az irányzatoknak hibáit s felismerték azt is, hogy eredményesebb, ha nem mindent, csak a valóban pozitívat veszik át. Még nem lehet megállapítani, mennyire történt tudatosan s mennyire a költői ösztönökre bízva ez a szelekció. A szélsőséges elvek reakciója is lehet nála (a diákkori alaprétteg szerepén túl) a hagyományok őrzése, a népdal egyre erősebb felhasználása, valamint az az eddig kevésbé számon tartott tény, hogy az izmusok legerősebb befolyásának időszakában is megőrzi tematikai sokszínűségét. Az izmusok, ha elképzeléseik ellenére kijutottak az egyéniség bűvköréből vagy a világ absztrahált megjelenítéséből, csak városi — pontosabban nagyvárosi — képeket írtak meg s a nagyritkán beszüremkedő táj csak önnön érzelmeik kivetítésére, szabados felhasználásában jelent meg. Nála viszont e korban is megtalálható — többek között — a parasztság kérdéseinek, a falu világának, a táj szépségeinek korántsem öncélú vagy egyénieskedő leírása.

Az izmusok tehát *alapvetően* nem befolyásolták József Attila költői alkatát. Sem történetileg, sem filológailag nem bizonyítható be, hogy lenne olyan időszak, mely egyértelműen az izmusok jegyében telt volna el. Hadd szolgáljak ennek igazolására — végezetül — József Attila színélményének rövid jellemzésével is, annál inkább, mert egy német tanulmány alapján lehetőségünk nyílik az összehasonlításra. KURT MAUTZ német irodalom-

történész nemrégiben *Die Farbensprache der expressionistischen Lyrik* cím alatt közzétette azoknak az alapos vizsgálatoknak az eredményét, melyeket több expresszionista költő, elsősorban Georg Heym, Georg Trakl, Jakobs von Hoddis, valamint a korai Ernst Stadler és Johannes R. Becher színhasználatával kapcsolatban végzett.³⁵ Elemzése azt mutatta ki, hogy ezek a költők e téren is eljutottak a teljes szubjektivizációig, mégpedig akaratlanul is úgy, hogy színkapcsolásaik szinte kivétel nélkül negatív töltést kaptak. Ebből részint a köztük és a világ közti mély szakadék mutatható ki, másrészt kirajzolhatók a Rettenet vonásai is; hiszen megismerhetetlennek és ellenségesnek tartották a világot. Megvizsgálva József Attila valamennyi színhasználatát, nála éppen ellentétes megállapításra jutottam. Meglepően kevés színt jelentő szót kevert verseibe: elsősorban más kapcsolások révén érte el képeinek színességét. De amikor színeket használt, legtöbbször az elfogadott szimbolikát használta és igen ritkán jelentkezik szubjektivizáció. A tanulóévek mestereinek jellemző színeit korán elhagyta. Csak 1922—23-ban szerepel a *rőt* (háromszor), a *lila* és a *bíbor* (kétszer). A közhasználatú színek esetében majdnem mindig a közönséges jelentéssel éri be: a *zöld* nála is legtöbbször a remény, a derű, az ifjúság színe, a *piros* a vidámságé, egészsége, szerelemé, a *kék* az egyszerűségé, ragyogásé s csak a harmincas évek táján kapja a hűvösség, könnyörtelenség érzését; a *fehér* a nevető tisztaságé, egyszerűségé, kedvességé, a *fekete* a gyászé, a *barna* a nyugalomé, bágyadtságé, és így tovább. Végig szubjektív tartalmat, mégpedig negatív, egyedül a *sárga* szín kap: ez minden alkalommal az ellenszenves halál, pusztulás, rothadás, utálat kifejezője s hamarosan politikai tartalommal is bír: a kizsákmányolás állandó jelzője lesz. Érdekes módon a *vörös* szín ritkán szerepel s csak 1930—31 táján mozgalmi értelemben. József Attila jellemző színei a piros és a kék, az *ezüst*: s ezek nála az élet, a vidámság, az otthonosság színei. Költészetében nem a német expresszionizmus ködös félelme, sem más izmusok absztrakt és hideg vegyfelhői gomolyognak, hanem „piros almák” ringatóznak, „ezüst derűvel ráz a nyír egy szellőcskét” s „a hús alkony beborít csöndes kékkel”.

BÓKA LÁSZLÓ*

Először Szabolcsi Miklós referátumához szeretnék szólni. A kérdésfeltevése helyes és szükséges is, és amikor referátumának címét olvastam, akkor az a reménység vett rajtam erőt, hogy az irodalomtörténeti szűköségnek — úgy látszik — mégis csak vége van és egy alapvető esztétikai igényesség ébredszik. Meg kell mondanom, hogy néhány felszólalás közben megijedtem, hogy talán túlságos esztétikai igényesség is jelentkezik, és közben elsikkadnak a költő alapvető mondanivalói.

Nem idegen József Attilától éppen ez a problémafelvetés, mert Derkóvits és Bartók valóban közeli rokonai neki. Én Bartókot nem is kapcsolnám, ahogy Szabolcsi tette, teljes egészében az Ady-nemzedékhez. Gondolja csak meg, hogy Bartók túlélte a forradalmat, Bartók megélte a fasizmust, és

* Gyorsírói feljegyzés alapján.

³⁵ KURT MAUTZ: *Die Farbensprache der expressionistischen Lyrik. Deutsche Vierteljahrsschrift*, 1957. 2. sz. 188—240. 1.

Bartók megélte, átélte, sőt bizonyos mértékben ábrázolta is a XX. századi technikai fejlődést is, — éppen a gépi zajok ábrázolása terén bizonyos értelemben úttörő is.

Még azt is el kell mondanom, hogy József Attilát magát ez a problémafelvetés érdekelte. Találtam egy feljegyzést, — Dési Huber Ernst Múzeumbeli kiállításának idejéből származhat, — egy katalógus hátára azt írtam fel, hogy József Attila arról beszélt: kellene egy olyan stilisztikát írni, amely a vers, a zene és a festészet kifejezési formáiban megkeresi a rokonítható elemeket. Utána az van írva, hogy a szinonimák szaporázása — satírozás, — ezt nem tudom, hogy Dési Hubertől származik-e vagy József Attilától, azután egy csillag van és az van oda írva, hogy Bartók és József Attila.

Nem hiszem azonban, hogy a közvetlen egybevetés lehetséges úgy, ahogy azt Szabolcsi megkísérelte. Nem véletlen az, hogy a legtöbben ott emeltek kifogást, ahol a legtöbb közvetlen kapcsolatot találta a Derkovits-csal való összevetésnél és ott, ahol általánosabb, tágabb perspektívában vetette fel a kérdést, a Bartók—József Attila egybevetésnél, ezt sokkal találobbannak érezték. Ha ilyen fokig konkretizálunk és közvetlen kapcsolatot keressünk, akkor oda jutunk, hogy Derkovitsnál is szerepe van az ezüstnek és József Attilánál is. De akkor Németh Lajos azt mondhatja, hogy Derkovitsnál az ezüst az arannyal szerepel együtt következetesen, sőt ezért bizonyos mértékben meg is bíralták a piktúráját, azt mondván, hogy az ezüst-arany egyházas színek alkalmazásával akarja a munkásmozgalomnak azt a pátoszt és tekintélyt megadni, amit egyébként nem tud természetes piktori eszközökkel megadni. Nem hiszem, hogy ez lenne a járható út.

Azt hiszem, inkább az itt a járható út, hogy megnézzük, vajon három ilyen nagy alkotóban a művészi alkotás tudatossága mennyiben azonos, a szerkesztésnek egy sajátos, újszerű formája mennyiben azonos. Hogy a népi eredetű motívumok hogyan dolgozódnak fel ebben a korszakban. Itt éppen József Attila és Bartók között lehet nyereséggel párhuzamokat találni. Persze azt is hozzá kell mondanom, hogy ez sajátos felhasználása a népi motívumoknak anélkül, hogy az stilizálás vagy átvétel lenne. Az is igaz, hogy ezeknek műköltészeti felemelése és továbbfejlesztése a legnagyobbaknál mindig meg volt. Gondoljunk Mozarthra, aki éppen a népi motívumok felhasználása és a kompozíciók terén olyan roppant rokonságot mutat éppen Bartókkal. Vagy ha azt az új harmóniát, amit az új művészet jelentkezésénél disszonanciának éreztek Bartóknál, amit bizonyos mértékben groteszknek éreznek József Attilánál, gondosabban elemeznénk, akkor azt látnók, hogy azért hat disszonanciának a zenében és azért hat a költő József Attila költészetében groteszknek, mert olyan mértékig dialektikusan komponál, hogy ez a kettősség az első hallásra riasztólag és visszahökkenítőleg hat egy más fajta kompozícióhoz szokott ízlésformához képest és utána, amikor a mű dialektikus egysége kibomlik, egyszerre csak a harmónia lesz ennek utóhatása.

Azonos a nem is leplezett célzatossága ezeknek a művészeknek. Mert nemcsak Derkovits és nemcsak József Attila, akik kommunisták voltak, hanem Bartók is leplezetlen célzatossággal nyúl bizonyos zenei témákhoz, ki akar velük valamit fejezni, s ezt meg is mondja expressis verbis. Abban a vitában például, amely TÓTH ALADÁR és SZABOLCSI BENCE között rendkívül barátságos formák között, de folyik a Csodálatos mandarinról, nem kétséges módon TÓTH ALADÁRnak van igaza, aki határozottan azt mondja, hogy a Csodálatos mandarin jelentős részével Bartók egy olyan dinamikát

akart kifejezni — ahogy én ezt magam is hallottam Bartóktól — ahol a mozgást már nem a szívverés ritmusa szabja meg, hanem gépi mozgások és gépi zörejek és ebben kell megkeresni a kompozíció harmonikus egységét.

Tehát ebben az új tematikában, ahogy egy új életforma kifejezését keresi meg az egyik és ahogy A város peremén-ben a Külvárosi éj-ben egyszerűen csak odaköríti egy új életformának, a proletariatus életformájának a keretét és megalkotja annak a tájszemléletét József Attila, — itt kell keresni — azt hiszem — ezek között a művészetek között a kapcsolatot. Mert hiszen ezek a világnézeti egyezéseknek és különbözőségeknek művészi kifejezési eszközei.

Az azonban bizonyos, hogy ezt elkezdni nagyon helyes volt, és azt hiszem, hogy egy esztétikailag jobban megalapozott stilisztika alapján végzett stílusvizsgálat szükségessége kiderült abból, amit Szabolesi Miklós itt velünk közölt.

En Diószegi elvtárs referátumához nagyon nehezen tudnék hozzászólni érdemben, mert nagyon gazdag anyagú volt. Egyelőre csak üdvözlöm abból az alkalomból, hogy ez az irodalomtörténeti ülésszak a történetiségét olyan értelemben is érvényesítette, hogy nemcsak visszafelé néz, hanem előre is néz. Azt hiszem, hogy a történeti ábrázoláshoz a jövő és a jelen perspektívája mindig hozzátartozik, ettől csak plasztikusabb lesz a történeti ábrázolás. De két dolgot már most is mondanék neki. Egyik az, hogy sajnálom, hogy túlságosan szűk kört húzott az élő költészetben belül; csak egy bizonyos, meghatározott típusú vagy irányultságú költői csoporttal foglalkozott. Ezzel elestünk annak ábrázolásától, hogy azoknak a költészetében, akik világnézeti távol állanak József Attilától, mennyire kimoshatatlanul ott van már József Attila költészetének nyoma, hogy mennyire megkerülhetetlen jelensége József Attila a jelenkori modern költészetnek. Nem lenne érdektelen ezt egyszer ilyen szempontból megnézni.

Persze neki roppant nehézséggel kellett megküzdnie. Azt, hogy hogyan él József Attila a mai költészetben, a mai költők tudatos törekvéseiben, vagy hogyan nem él, elég nehéz megállapítani. Ti. sok minden olyan jelenség, melyet a mai költők József Attila ellen, esetleg a szocialista-realizmus követelménye ellen hangoztatnak, — mint műveltségi elvet —, egyenesen azért vesznek észre, mert József Attila közből ott volt. Iladd mondjak konkrét példát is.

Valaki elmagyarázta nekem, hogy a mai költészet egyetlen és elfogadható inspirátora Babits Mihály. Elmagyarázta, hogy ez azért van, mert a babitsi versszerkezetek ilyenek és ilyenek és jellemezte ezt a sajátos babitsi szerkesztési módot, ezeket a nagy, indázó versmondatokat, amelyeket időnként egy staccato rész megszakít, azután újra indázik és azután majdnem dalszerű zártságú befejezéssel összefoglal.

Erre azt vetettem fel: milyen sajátos, hogy Babitsnak erről a sajátos versszerkezetéről soha nem írtak méltatói. Pontosan azután kezdtek erről írni, akkor nyílt rá a szemük a babitsi versnek erre a kitűnő tulajdonságára, amikor József Attilával megismerkedtek. Rajta keresztül, visszafelé fedezték fel Babitsnak olyan tulajdonságait, amelyeket azelőtt meg se láttak.

Azt akarom ezzel mondani, hogy nem biztos az, hogy ha valaki Babitsot mond, hogy amögött nem mozdul már József Attila példája. És ha jobban tudatosítanánk, jobban odaállítanánk József Attilát teljes nagyságában a mai költészet elé, ez nem is lenne olyan nagy feladat. Mert a mai fiatal költők

jó része világosan és tudatosan kapcsolódik József Attilához. Az ő diadalútja nemcsak külföldön folyik — ahogy ezt Képes Gézától örvendetesen megtudtuk —, hanem itt folyik a magyar költészetben, a fiatal magyar költők körében is.

Ila tudatosítanánk költészetének teljes gazdagságát, sok mindenre ráébrednénk, többek között arra is, hogy amit másutt keresnek, azt egy magasabb szinten itt megtalálják, mint forrást.

Révai elvtárs referátumát magam is azzal az örömmel üdvözöltem, amivel Sőtér István barátom. A szintetikus Ady-kép után a József Attila portré kibontakozó vonásai, éppen azzal tökéletesebbek, hogy biográfikusabbak.

Azt gondolom, hogy elsősorban igen fontos volt a párt és József Attila viszonyában ez a megoldás, amely úgy látszik, az első elfogadható megoldás.

Gondoljunk vissza egyrészt az ellentmondó vallomásokra, amelyek attól kezdve, hogy József Attila sose volt párttag, egészen odáig terjedtek, hogy sose zárták ki. Másrészt gondoljanak arra, hogy kizárásának sose akadt gazdlája.

Most — Révai elvtárs előadásából —, elfogadható, világos magyarázatot kaptunk, hogy tulajdonképpen mi történt itt. Másrészt pedig a felelősség egyoldalú felvetésének is véget vetett felszólalása. Nem képzelhető az, hogy abban a pártban — akármennyire is voltak annak szektás hibái —, egyetemesen, mindenki és száz százalékgig tévedett volna. Ez nem volt reális. Ila ebben a kizárásban — vagy nevezzük bárminek —, csak József Attila, vagy csak a párt volt hibás, ezzel a József Attila életművében fellelhető sajátos hibákat, freudizmusának hibáit automatikusan elkennők. A felelősség egyoldalú felvetését helyes volt megszüntetni.

Persze nem követelhetünk egy referátumtól túlságosan sokat, de mindenesetre örvendetesnek tartottam, hogy Révai elvtárs a Szép Szó kérdését felvetette.

Ezzel kapcsolatban szeretném leszögezni, hogy a Szép Szó még annyira sem volt egységes orgánus, mint a Nyugat. József Attilának a Szép Szó-ban még annyira sem volt otthona, mint amennyire Adynak lehetett otthona a Nyugat. Miért? Elég világos a helyzet. Ady meglehetősen homogén világban élt. New-Yorktól Irkuckig kapitalista berendezkedés volt, amely ellen itt-ott ilyen vagy olyan erejű munkásmozgalmak harcoltak. Ady egy egységes, polgári világban, a polgári radikalizmus egyik orgánusában, a polgári radikalizmus olyan szélsőbalján állva küzdött, ahonnan már a szocializmus perspektívája is látszott. Ez a Szép Szó esetében nem lehetett így. A világ már nem volt olyan homogén, amely körülvette. József Attila szocialista volt, marx-lenini értelemben és az a környezet, amely körülvette, nagypolgári, vagy legjobb esetben is harmadikutas környezet volt. Tehát ő ebben a környezetben egyszerűen nem találhatta úgy a helyét. Ő kiviláglott és felmagasodott közülük, de nem tudott annyira otthon lenni és soha nem tudott olyan akció-egységbe jutni a Szép Szó-val, mint amilyenbe juthatott például az első világháború idején a háború-ellenesség kérdésében Ady a Nyugat munkatársaival.

Egészen más jellegű volt ez a viszony.

Nagyon fontosnak tartom azt, amit az új értelmű klasszicizmusról, illetve a klasszicizmus új értelmezéséről mondott. Ez a kérdés persze nagyon sok előmunkát és kutatást kívánna. Mindenesetre azt hiszem, hogy ennek

az új értelmű klasszicizmusnak néhány vonása azért már bontakozik. Például, ha megnézzük a XX. század két nagy költőklasszikusát, Adyt és József Attilát, az összekötő szerepének feltétlen tudatossága az, ami mindkettőben megmutatkozik.

A másik vonás, ami egészen új, hogy annak a nagy költőnek, akit klasszikusnak nevezett, ismérve lesz, hogy benne ismét összetalálkozik a természettudományi és társadalmi világkép: megint organikus egységbe kerül.

Ami az izmusok kérdését illeti, azt hiszem, hogy végeredményben egy rendkívül egyszerű mozdulattal került ez a kérdés a helyére, tudniillik azzal, hogy a kérdést történetileg vetette fel. Egy meghatározott történeti helyzetben lehet szükségszerű, de nem lehet egy egyszeri, meghatározott történelmi helyzetben való szükségszerűséget törvényszerűséggé emelni. Mert abban a percben meghamisítjuk a valóságot. Így nem küszöbölhetjük ki vagy nem nullifikálhatjuk annak tényét, hogy József Attila keresztülment az izmusokon és itt nagyon szép adalékot kaptunk Szabó Györgytől arra nézve, hogy sohasem engedte át magát egészen semmiféle izmusnak és hogy nem volt döntő szerepe fejlődésében az izmusoknak, — ezt ő elég világosan interpretálta.

Persze nagyon megzavarta a helyzetet az, de ennek éppen most kellene bizonyos megvilágító erővel bírni, hogy valamikor helytelenül a baloldaliságot valamilyen izmusnak a követésével azonosították. (Révai József: Már aki!) Már aki. Volt egy olyan időszak, amikor ez körülbelül úgy számított. És mondjuk ki: ahhoz képest, amennyivel fejlettebb volt Horthy Magyarországnál akár a weimari Németország is, nem is volt teljesen indokolatlan ez az azonosítás. De most az a sajátos helyzet, hogy az izmusoknak a követése — egyébként ha Kassákékat nézzük, ők is bal felől hatoltak be a magyar irodalomba —, a jelen pillanatban inkább a jobboldaliság felől értékeltetik és ezen el kellene gondolkodni, hogy vigyázni kell az izmusokkal, mert nem lehet tudni, hátha azok most nem oda vezetnek, mint ahogy gondolják.

BOKOR LÁSZLÓ

Ahogy halálától távolodunk az idő mélyébe, műve úgy nő nemzedékünk szemében egyre nagyobbra. Ha zsenijének lehetősége felől nézzük, még a mű torzó vonásai mögött is az *egész* rajzolódik elénk s mennél inkább megsejtjük ennek körvonalait, annál inkább saját korábbi szemléletünk hiányosságaira bukkanunk. Mert ne feledjük: hatásának, művének lenyűgöző egyetemessége azt jelenti, hogy az idő múltán nem csak számunkra, marxisták számára bontakozik ki nagysága, hanem azok előtt is, akik művének leglényegesebb részét, szocializmusát nem vállalják. Ezért hárul a mi értékelésünkre különös kötelezettség: a *teljes megértés*, a *maradékaltalan birtokbavevés* kötelessége. Ma már felesleges volna azokra az időkre hosszan emlékeztetni, amikor a szólások mellett lényegében tabu volt művének nem egy vonatkozása, amikor nemcsak bizonyos stílussajátosságokat, hanem verseinek egy nagy csoportját is szokás volt hallgatólagos anathéma alá vonni.

Ezért kell különös örömmel üdvözölni az itt elhangzott előadásokat, mint annak a törekvésnek első lépéseit, hogy a marxista kritika a *teljes József Attilát* vállalja, művének minden bonyolultságával együtt.

Révai elvtárs előadásából elsősorban a fiatal József Attila költői genealógiájának érdekes elemzése kapott meg.

Két pontban azonban más a véleményem:

1. talán nem elég történeti a bizonyítása,
2. érettebbnek, tudatosabbnak tünteti fel azokat az éveket — már az 1922—24-eseket is —, amelyek nem egyebek egy zseniális fiatal költő művészi kamaszkoránál.

A húszas évek népi költészete valóban szükségszerű reakció az Ady-korszakra. De a stílusfordulat legkövetkezetesebb eszmei elemzésénél sem szabad megfélekednünk a kétféle korszak legfontosabb különbségéről.

Ady szimbolizmusa nem ellentétes a virágénekeket és kuruc dalokat idéző stíluselemekkel, mint ahogy a magyar proletárokat szólókató költeményei sem zárják ki tragikus magyarság-verseit. Költészetének vezérmotívumai mégis plebejus jakobinus gyűlölete mindannak, ami a feudális-dzsentrizmus provincializmust jelent. Ady megsejtette, hogy ezt a harcot csak egy új osztály, a munkásság tudja végigharcolni.

A húszas években induló fiatalabb költő-generáció azonban a legyőzött munkásosztály aléltságát véglegesnek hitte és ösztönösen vetette reményeit a parasztságba. Jól mutatja ezt a fiatal Szabó Lőrinc költészete:

Néha bitang szelek kószálnak, a
fáknak távoli híreket mesélve:
haragos tornyokat dobál a tenger,
Csikorognak a hegyek s északon
újból csalóka szivárványt ragyogtat
a vörös sarló és kalapács.
— Senki se figyel szavukra . . . Ha jön még
valaha tisztulás, a föld, az áldott
anyaföld indul meg s harca a béke
szent harca lesz, s ez a harc lesz a végső!

(Súlyos felhők)

A származás stigmáin túl, ime ez a történelmi tapasztalat, amely a húszas években induló fiatal költők világnézetét és stílusát alapvetően meghatározza.

Ady szimbolikus költészete egyszeri megvalósulásában utánozhatatlan tökéletesség. Legfeljebb karikírozni, vagy pastich-szerűen utánozni lehet, amint azt Karinthy és a kamasz József Attila egynéhány költeménye mutatja. A stílus: együtt születik a tartalommal, megváltozott történelmi körülmények közt születő új mondanivaló feltétlenül új formát, új stílust is követel. Ady szimbolizmusa — amint azt RÉVAI JÓZSEF bebizonyította — a forradalom előtti társadalmi ellentétek lírai egységbefoglalására volt alkalmas, lobogó pátosza pedig a forradalom kikerülhetetlenségének volt biztos stílusjegye. De 1920-szal, az ellenforradalom győzelmével a fiatal költők hangot váltanak. Két oktávval is mélyebben, egyszerűbben, megdöbbenően és reménytelenül kezdik:

Minden hiába . . . Nem löki a sors
 jövőbe a múltat és jelent ;
 hiába lelketek igaz hite
 s a szemetekben égő megvetés.
 Gyöngék vagyunk és sorsunk hasztalan
 próbálja törni komor kapcsait . . .

(Szabó Lőrinc : Rutilius levele)

Szemellátható, hogy ez a kiábrándulás szinte azonos a városellenességgel (Átkozd meg a várost s menekülj — írta Szabó Lőrinc), ami oly gyakran jelent egyet a romantikus antikapitalizmussal s az antidemokratikus ideológiák elleni védtelenséggel. Nehéz volna a Szabó Lőrinc—Illyés nemzedékre a regionalizmus, vagy provincializmus vádját fogni, európeerségük mindezen oknál fogva mégis híján van az Ady-féle plebejus-demokratikus forradalmi egyetemességnek, világnézetben, stílusban egyaránt. S ez a hiány nemcsak költői-stiláris negatívumot, hanem adott esetben a jobboldalnak tett elvi engedmények (Szabó Lőrinc, Erdélyi, Sinka, Sértő, Kodolányi) vagy az uralkodó osztállyal kapcsolatos illúziók forrását is jelenti (Illyés, Németh László).

Ez a népiesség nem proletárellenes indulatú vagy indítékú, inkább malgré-lui az. Nem dacos szembenállás, hanem fájdalmas hiány. Tudatos, vagy öntudatlan bevallása annak, hogy az ellenforradalom légkörében nem lehet Ady módján a forradalom eleibe harangozni, fehérizzásig hevíteni a vers indulatának hőfokát, csak hallgatólag félreállva, tanúságot tenni elkövetkező időknek — ahogy Illyés írta.

Hogy e nemzedék népiessége nem tudatosan proletárellenes indítékú, azt mutatja a munkásmozgalomhoz való viszonyuk is. Ebben a tekintetben sem egyszerű a kérdés, főleg a húszas évek elején nem. Szabó Lőrinc vöröskatona 1919-ben, Illyés a francia munkásmozgalom neveltje, Kodolányi 1930-ban nyíltan a proletariátus mellé áll, 1929—30 körül jóformán mindnyájan legális és féllegális baloldali és kommunista lapok körül csoportosulnak. Az ellenforradalmi rendszer kíméletlensége, a magyar munkásmozgalom belső gyengesége, a fasizmus nemzetközi előretörése volt a végső és együttes oka annak, hogy végül is mindnyájan egy paraszti-demokratikus politikai koncepcióban, sőt a felülről való reformokban bízzanak s lemondjanak a munkásosztály történelemformáló képességéről. De árnyalhatjuk másként a folyamatot, a végeredmény azért nem változik : Ady szimbolizmusával és pátoszával együtt félrelökődött forradalmi demokratikus politikai koncepciója is éppen azért, mert forradalmárnak lenni 1919 után csak a munkásosztály történelmi küldetésének és ideológiájának vállalásával lehetett.

Hogy az eszméit-helyét kereső József Attila útja sokban közös, de a leglényegesebb ponton divergál a húszas évek népi költőitől, nem lehet kétséges. S amikor ennek a *külön* költői útnak egyéni s társadalmi rúgóit keressük, József Attila származását első helyen kell említeni. A származás jelenthet sokat, mindent azonban nem magyaráz meg ; s mégis József Attila költészetében olyan *korán* s olyan *nyomatékkal* találkozunk e származástudat elkötelező jelentőségű nyomaival, hogy legdöntőbb szerepet kell tulajdonítanunk neki. Ugyancsak alá szeretném húzni az októberi forradalom jelen-

tőségét megértő, a munkásosztály erejében annyira bízó Juhász Gyula személyes hatását is, amelyet szegedi irodalomtörténészek filológiaiag kitűnően dokumentáltak, mostanában azonban kevés szót ejtünk róla.

Eddig ugyancsak érthetetlen módon megfélelkeztünk József Attila sógora, Makai Ödön hatásáról, még akkor is, ha kettejük közti viszony nem volt a legharmonikusabbnak mondható. József Jolán a családi torzsalkodások sokszor szűk szemszögéből jóformán csak ellentétükről beszél s az irodalomtörténet is úgy látja, mintha Makai Ödön nem értette volna meg József Attila zsenijét s nem áldozott volna érte eleget. Pedig nem szabad megféleledkeznünk arról sem, hogy Makai Ödön határozottan baloldali hatást gyakorolt József Attilára: rokona volt Alpári Gyulának, a húszas évek kommunista pereiben védőként szerepelt, az ő közvetítésével ismerte meg József Attila a KMP nem egy vezetőjét, itthon is, Bécsben is, s lakásán szállt meg az illegális Rákosi Mátyás is.

A kommunistává fejlődő József Attila számára nagy iskolát jelentett a bécsi és párizsi év, bár az eddigi emlékiratokból a munkásmozgalommal való kapcsolata még nem rajzolódik ki világosan.

*

A fiatal József Attila eszméi kialakításában ugyanazokat a fokokat járja be, amelyeket a munkásosztály elmélete a maga történeti fejlődése során megtett az ösztönös lázadástól a tudományos szocializmusig. Látjuk jeleit a költő gondolkozásában a messianisztikus filantrópiának, utópiának, anarchizmusnak, mielőtt mélyen átéli és továbbgondolja a tudományos szocializmus számtalan fontos elméleti problémáját, különös gondot fordítva a szocialista humanizmus eszméinek megmentésére a fasiszmus barbár támadása idején.

Egész fiatalkori költészetének egyetlen nagy törekvése: kilábalni a polgári individualizmus embertelennek értelmezett elszigeteltségéből és megtalálni a maga költői feladatát a proletariátus történelmi küldetésében.

Legelső kötete már a lázadás mozdulatát mutatja. Ösztönös és céljai-ban még teljesen tisztázatlan szembenállás kora valóságával:

Mi vagyunk az Élet fiai,
a küzdelemre fölkent daliák,
megmozdulunk, hej, összeroppan akkor
alattunk ez a régi világ!

(Fiatal életek indulója)

A lázadás természetes magabiztossága szükségszerű korjelenség, nem példa nélkül való. Egy egész fiatal költő-generáció érzi rosszul magát az ellenforradalmi rendszerben. Hasonló vonások láthatók Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Illyés Gyula költészetében is.

A fiatal József Attila ösztönös lázadásának oka: az ellenforradalmi rend embertelensége, igazságtalansága, kultúrátlansága, barbársága. Ady szemével nézi ezt a világot, miközben szimbólumait utánozza, akaratlanul átveszi tőle szemléletét is:

Magyarország, duhaj legények falva,
 ó, itt nem is vár senki levelet,
 nem tud olvasni senki itt igét,
 csak néhány ember nem írástudatlan.
 Itt több a csaplár, mint a néptanító,
 ki fölolvassa a szerelmes szókat,
 S az igehozót fitymálja a törpe,
 pedig nagyobb, mint száz Napóleon!

(Juhász Gyuláról való nóta)

Egyelőre ennyi, amit kora valóságából, bajaiból realisan felfogni képes. Feldereng előtte az emberi közösség eszméje, de csak rideg önzést, egyedül-létet, atomizáltságot érzékel maga körül. Úgy érzi, az emberek csillagtávo-lásban élnek egymástól. Mikor jön el a testvéresülés, az egyesülés ideje? A szétszaggató társadalmi különbségek eltűnése? Az „éhen döglődő szellem” megbecsülése? Mikor jut tej a kenyérhez? — kérdezi türelmetlenül.

S így felel rá: a világ szeretet-hiányban szenved, az emberek dide-regnek a kihűlt érzelmek hidegében. „Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni, hogy melegednének az emberek.” Tehát a szeretet segítségével kell a közös-séget, egységet teremteni a didergő világban. Fel is csap elmélete prófétájá-nak. Nagy versciklusokban fejti ki gondolatait: a *Kozmosz énekében* és a *Tanításokban*.

Mindenkiben fel kell tételezni a jót, sutba kell dobni az öldöklés fegy-vereit, dolgozni és alkotni kell. *Mindenki egyformán testvére a másiknak, az emberiségnek a szeretet vallásában kell egyesülnie.* Akkor békesség, emberség, igazság lesz a földön, *megvalósul a világbéke.* Az eljövendő férfiak, akik erősek és ugyanakkor szelidek lesznek, belátnak a tudomány titkaiba, leigázzák a hegyeket és óceánokat. A tudás világosságát viszik el a városokba és a tanyai viskókba is.

A tizennyolcéves próféta, akiben mindezek megvilágosodtak és kitel-jesedtek, csak azt akarja, ami már az emberekben is megvan, ha kezdetlege-sebb állapotban is:

az én akarásom nem bolondság
 hanem tövigkalászos táblája a tibennetek
 megcsak csirázó búzaszemeknek.

(Tanítások 1.)

Hite még nem elég tiszta, „mélyében földet, iszapot keverget”, de azért az emberség után sovárgó lelkeket tisztára mossa. *A költő-próféta egyenlő a küldetés-nélküli életekkel is,* csak abban különbözik tőlük, hogy tudatosabb, fényesebben világít a „süketség éjében”.

Amint látható, e kamasz gondolatok formája a naívság és elvontság. A húszas évek Magyarországnak reális problémáira csak itt-ott lehet föl-érezni bennük. Ami a korból ihleti őket, az a háború utáni általános csömör a vérontástól, a nyomortól, az emberek elszánt akarata a békére, bizton-ságra, emberi értékek megbecsülésére. Azoknak az éveknek a közhangulata, amelyekben a világpolitika Wilson békejavaslataival és Clemenceau agresz-szív jóvátételi politikájával volt tele, amikor az emberek még nem heverték

ki az első világháború pusztításait sem anyagiakban, sem lelkiekben. Ha mikroszkópiusan vizsgáljuk e verseket, akkor még Nietzsche és Whitman, Tolsztoj és a neotolsztojanizmus gondolatait is felfedezhetjük bennük. (Ami megint csak nem egyedülálló jelenség e korban, feltűnik Szabó Lőrincnél, Erdélyinél, Sárközi Györgynél, Sinkó Ervinnél is.)

A minden társadalmi problémát megoldó tanítás birtokában is egyre sűrűbben vannak pillanatai, amikor elveszti hitét e modern kalokagatiában. Néha úgy érzi, semmi szépség sincs a világon, mert igazság nincs, „kenyér- anyót veri az alkohol”, az emberek öldökölnek, nincs bennük elegendő szelídség és jóság az igaz életre. Csak a szenvedés gyúlik s az ember hiába hörög az égre, hiába esdeklik bénán istenéhez, hiába hívja a Nagy Bírót, az Ismeretlent, a világ nem lesz boldogabb.

Mint minden igazi alkotó-elme, rögtön korrigálja eszméit, mihelyt úgy érzi, azok nem elég valóságosak. Igazságkereső szenvedélye már ekkor feltűnik és olthatatlan marad benne élete végéig.

Hogy a világban valóságosan tudjon eligazodni, ahhoz legelsősorban is le kell számolnia a vallással, még ha eklektikus-etikai formában élt is benne. „Hát nem segít a jaj s az alleluja? Se hit? se malter? se Krisztushabarc?” — kérdezi, amikor először kételkedik a vallásos-szeretet emberegyesítő erejében.

Életrajzából nem tudunk róla, hogy különösképpen vallásos lett volna. Még felekezetére is véletlen hívta fel a figyelmét: gyámja még a makói évek előtt, Giesswein Sándor prelátus segítségével beprotezsálta Nyerges- újfalura a szaléziánusokhoz kispapnak. Csak a tervezgetések közben derült ki, hogy nem katolikus.

Megírta maga is: „a görögkeleti vallásban nyugalmat nem lelt, csak papot”. De fiatal éveiben birkózott a vallás eszméivel, ezt világosan mutatja költészete. Még találkozik a tételes vallással is, de átalakítja, saját humanizmusába, etikájába olvasztja, amikor mélyen megérti és tovább variálja a marxi tételt: a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása és a földi siralomvölgy bírálata.

Már kora ifjúságában e felfogás felé tapogatódzik, amikor úgy képze- li, hogy az isten: az emberek lelkének összessége. Amikor a szeretet val- lásáról álmodozik, tulajdonképpen abszolút erkölcsi igazságot akar megfogal- mazni segítségével. „Új istent” keres, amely egyszerre jelentené a békesség, jóság, igazság erkölcsi eszméjét. Az igen korai s bírósági ítéleteket eredmé- nyező *Lázadó Krisztusban* is hasonló felfogással találkozunk: arra kéri Urát, csak igazságos legyen, adjon több kenyeret, de azért az örömet se vegye el, lássa meg a bajokat, akkor majd nem káromolják az emberek.

1924-ből származó három gyönyörű istenversében teljesen antropomorf istent jelenít meg, a saját képére és hasonlatosságára teremt egyet magá- nak. Rikkancsnak, szántóvetőnek és csósznek képze- li, akihez olyan a viszony, mint a játékos sihedernek az apjához. Teljesen infantilis elképzelés ez, gyermeki megszemélyesítés, akivel ugyanolyan személyes kontaktust lehet teremteni, mint bárki földi lényvel és bármi földi tárggyal.

A racionálisan gondolkozó, metafizikai titkokat még nem érző fiatal- ember szemlélete ez, aki a lélek minden áhitatos tartása nélkül gondol az abszolút jóságra, játékosan, profánul földközelpontba hozza, ha meg is nevezi, csak azért van szüksége rá, hogy az emberi lélek örök, legjobb tulajdonsá- gait s a földre irányuló boldogságvágyát jelentse számára. (Élete utolsó

évében újra feltűnik költészetében az isten, de ez már Ady „istenhez hanyatló árnyék” problémájához hasonlít. Homályos és betegségéből származó bűntudatát, szorongató világhiányát, ür-félelmét akarja kompenzálni vele.)

Racionalizmusának izmosodását mutatja, hogy legyőzve, illetve a maga számára etikusan átalakítva a vallás társadalmi ellentéteket elmosó, emocionális egyenlőség-elképzeléseit, egyre inkább a *szabadság-igazság ésszerű megvalósulását* keresi a világban. Tisztább valóság szemléletét mutatja az a felismerés, hogy az alamizsnálkodás, a filantrópia még nem társadalmi igazságvetés és bizonyos körülmények közt erkölestelen:

A koldusszegénynek krajcárt adtok
noha ti is igazságot kértetek
s nem vagytok különbek a gyilkosoknál
a sikkasztóknál, akik lányra pazarolnak
mégis felakasztjátok, becsukjátok őket.

(Tanítások 8.)

Szinte szenved a passzivitásnak, a társadalmi tehetetlenségnek a látásától. Az erő megvan az igazságtevésre, csak a szándékok nem érnek tetté. Az emberek többsége egyet akar, a meglevőnél jobbat, igazságosabbat, mégis szétszakította ezt a potenciális egységet a sokféle bölcsesség és a háború hatalmas vérfürdője.

S mint egy makacs utópista, aki az óhajtott rendszer körvonalait is alig látja, a jövő világáról álmodik, a „többsejtű emberről”, „akiért most beteg a világ”. Csak olyan legyen, amilyennek megálmodja, hasonlítson az abszolútumhoz. Az arany imádása helyett a „nótás acél” himnusza lesz majd szép neki. Ez az utópikus álom egyre jobban kezd hasonlítani a munkások világára, életkörülményeire, természetesen romantikusan idealizálva e körülményeket. Lelkendezve bámulja a „gyárkémények szikrát lehelő arkangyalainak” tüntetését, a külön lábak együttes dobbanásának fölséges égháborúját. Sok kételkedés és álmodozás után végül leírja a reménynél több bizakodást:

ki látja meg, hogy már látszanak
kilógó nyelvünkön az ígért utak,
hogy nincsen hiába semmi és a minden
nem-siklott ki föltépett ereinken,
hogy kristály szeretne lenni a patkány is
s a darabkább utálja már a darabkát is,
hogy magadat tisztán találod meg másban
és nyugalom van a szükséges rohanásban,
hogy leheletünktől kigyúlnak a házak
és engesztelő vízzel már locsolgatnának,
hogy hidak robbannak a szegényemberekben?!

(Hét napja)

És a második kötet címadó versében

hiába füröszköd önmagadban,
csak másban moshatod meg arcodat

— — — — —
Barátom, drága, szerelmes barátom,
akár borzalmas, akár nagyszerű,
nem én kiáltok, a föld dübörög.

(Nem én kiáltok)

Ezek a versek a társadalmi kollektivitás eszméjéhez vezető első lépések világnézeti, etikai fejlődésében. Rögtön utánuk következik a *Forduló*, a bizarr absztrakciók mögül kikandikáló alig-alig titkolt jelképével, a forradalomával :

Hálóbb szemmel halászember új folyóra les,
minden gazdátlan komondor küszöböt keres,
fáradtabban fáradnak a szegényemberek.
tél-túl néha tiszta kézzel,
őszintén ad új portékát ravasz ószeres.

Furulyázó juhász mellől nyája szétszalad,
mintha mindenki utazna s üres a vonat,
kiáltások raknak csöndből külön halmokat,
üstökös hull, bútor roppan,
gőgök álla szemlesütve mellükhöz tapad.

Szellőtől is földighajló, sudár derekán
jövendőnek feszít íjat mindegyik leány,
frissült kedvünk habzó mezőt göndörít alá
s mocsárkodó tenger alól
zászlós piros lobogással kiugrik a láng.

(Forduló)

Valóban látszottak 1924-ben az „ígért utak”? Ilyen közel volt a forradalom lehetősége? Ma már tudjuk, hogy nem. De Szabó Lőrinc verseiből is látszik, hogy eléggé általános volt a forradalom szinte napról-napra való várása a húszas évek első felében s nemcsak a munkásmozgalomban, hanem általában az értelmiség közt. József Attila fiatalkori lírájának elvont forradalmisága is innen származik, még az 1917-es csóva utolsó lobbanásából ered. A munkásosztály forradalmi mozgalmát csak nálunk gyűrte le a reakció 1919-ben, Németországban még 1923-ban is fegyveres osztályharc dúlt.

József Attila egyedülálló fejlődése pályatársaival ellentétben az, hogy az ellenforradalom győzelmével nem ábrándul ki a munkásosztály történelemformáló erejéből, hanem a forradalom várásából meríti hitét.

Hogy a közeli forradalom-várás illúzió volt, kiderül 1925—30 közt keletkezett verseiből. A bécsi, párizsi években írt szabadversei, amennyiben szabad asszociációjukat követni lehet, végtelen kétkedést, csüggedtséget, elesettséget suggerálnak. Ime : „erősen tudom, hogy a világ csak bennünk változik”, „győzni olyan szép, mint a virág, de én most céltalan lödörgök”, „elhamvadt maradék álmunk, csak a gyilkosok sötét reményei világítanak még”, „a butaság expresszvonaton robog előttünk, minden madarunk szár-

nyaszegett”, „vert hadak futnak hazafelé” — hosszan lehetne sorolni hasonló képeket. A *Páncélvonat*ban talán a legközvetlenebbül adja elkeseredésének okát: „Minden gyűlöletem a feneszép jövőnek — miért késik a vas-szagú, mikor annyira várom!”

Ez a reménytelen jövőtvárás, amely nem kapcsolódik semmiféle reális társadalmi mozgalomhoz, viszi az anarchizmusba. Tudjuk róla, hogy Bécsben egy Pierre Ramuz nevű anarchista előadásait hallgatta, verseiben szól Bakuninról, Kropotkinról, és egy Pék Gyula nevű magyar anarchistáról, Párizsban tagja volt az Union Anarchiste-Communiste-nek. Ennek ellenére az anarchizmus individualizmusa nem lehet számára elfogadható eszmény, hiszen ugyanakkor emberi s politikai közösség után vágyik. Ezért egy játékos pillanat csak életében az anarchizmus, költészetében és eszméiben alig van nyoma. Egy játékosra írt mozgalmi bökversen kívül (Szabados dal), voltaképpen csak az *Ülni, állni, ölni, halni* c. vers mutat ilyen fogantatást, amelyben az infinitívusokkal kifejezett cselekvés-sorok között a legbizarrabb és legvégletesebb ellentétpárok feszülnek, értelmes és értelmetlen, értelmes és durva tettek: képzelt cselekedet-lehetőségek, amelyek azt mutatják, hogy nincs számára terület, ahol pattanásig feszülő energiáit hasznosítani tudná:

poros könyvem letörülni, —
tüköröm közepébe köpni,
elleneimmel békülni,
hosszú késsel mind megölni,
vizsgálni a vér hogy csordul,
nézni, hogy egy kislány fordul —
vagy csak így megölni veszteg —
fölgýújtani Budapestet,
morzsámra madarat várni,
rossz kenyérem földhöz vágni,
jó szeretőm megríkatni,
kicsi hugát ölbekapni
s ha világ a számadásom,
úgy itthagyni, sose lászon —

Sok minden, egymással ellentétes mondanivaló és lelkiállapot megfér benne egyidőben, hiszen ugyanakkor írja egy dalszerű versében a megdönt-hetetlen erkölcsű szillogizmust: „ma harc az igazoknak rendje, s igazok harcának győzelem a rendje”.

A húszas évek végén a „történelem parancsára” vár, amely, úgy érzi egy csapásra megoldhatná az ország baját és személyes problémáit is. A munkásosztály nagy szeptemberi megmozdulását kitörő örömmel fogadta, hiszen verseivel évek óta ilyenre készült. Már nagyon jól tudja: a régi, embertelen világ megsemmisítéséhez csak a tömeg forradalmi megmozdulása vezethet, minden más: a meghunyászkodás, a kapitalistákkal való egyezkedés, a rájuk szórt átok hasztalan. Lelkesülten csodálja osztálya erejét s elragadtatását a lendületes expresszionista képek nyelvén történeti érvekben is kifejezi: a burzsoázia szabadságot, emberi életet ígért a tömegnek és semmit sem adott. A munkásosztály öntudata és lelkesedése olyan fokot ért el, hogy nem tűrheti tovább az élet minden vonatkozásából való kitaszítottságát.

Nem tűrheti, hogy minden földi jótól megfosztott legyen, hogy örökre az élet alján maradjon, hogy nincstelen, örömtelen, jogok híján éljen:

Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal,
 hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
 a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghette,
 a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás megfőzhette,
 a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás köcsögébe belecsobbant,
 a csókkal, melyből cafraság lett, amíg a munkás fiatalába beledobban,
 a házzal, amelyből omladék lett, amíg a munkás beköltözött,
 a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás beleöltözött,
 a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a munkás megszületett,
 a bórshivarral, mely bagó lett, amíg a munkás fölnevelkedett, —
 a tőkével, mely munka lesz, míg megnő az inas
 s kalapácsával odavág,
 világ!
 ahol a legfehérebben izzik a vas!

(Szocialisták)

József Attila etikai bátorságával, művészi képességével magyarázható, hogy a munkásosztály életét kegyetlenül éleslátó realizmussal elevenítette meg. Előtte kétféle szemlélet volt irodalmunkban: az egyik a szociáldemokrata, a nyomornaturalizmus munkásszemlélete, amely hatalmas természetű, de lesújtott, beteg embernek látta a munkásosztályt s legtöbbször a Gép áldozatának ábrázolta (Révész Béla, Farkas Antal, Gyagyovszky Emil). Ha felfedezett benne emberien játékos ösztönöket, akkor meg a lumpenproletár, a vagány, az élet perifériájára kiszorított típus felé tolta el (Kassák Lajos). A romantikus kommunista ábrázolás pedig szüntelenül konspiráló, rendőrökkel és szociáldemokrata spicikkel hadakozó organizátornak látta, szintén nem tudta teljes embernek ábrázolni, mert csak a politikust, a mozgalmi embert ragadta meg benne (Gergely Sándor).

József Attila legelsősorban és legállandóbban a *sivárságot*, az emberi élet teljességétől való megfosztottságot vette észre a munkásosztály életében. A kevés munkabért, amelyből csak az élet vegetatív örömeire futja (mennyre tipikusan magyar jelenség volt ez, hiszen a magyar munkásosztály Európa legkizsákmányoltabb proletárja volt, talán csak a román és bolgár munkások voltak rosszabb helyzetben!). Az élet legelemibben hiányzó anyagi feltételeit: zsúfolt, penészes, poloskás bérkaszárnnyakat s a munkanélküliséget, gyermek-munkát, éhinséget. Alakjai eltorzult arcú, nyomorult munkások, akik legfeljebb két deci fröccsel becsülik magukat. (Gondoljunk Derkovits proletár-fejeire, aki bizonyára nemcsak az izmusok konvencióiból, hanem József Attilához hasonló valóság-látással ábrázolta ilyennek a magyar munkást.)

Ugyanilyen sivár a táj, a környezet is. Romos, omlatag gyárépület, töredezett, apró ablakokban, nyirkos homályban. A lom és hulladék közt kínlódó gyp, sárba száradt üvegcserepek, a vaslábasban virító kutyatej, a nedves, nehéz éjszaka képe — elegendő, hogy a maga kegyetlen realitásában egyszerre jelentse a magyar kapitalizmust, s a kapitalizmust, a falánk erkölcsi rendet.

Szemléletének mélységét, a marxizmus mély átélését mutatja végső következtetése, hogy e sivárság oka a *palánk*, a *léckerítés*, a rousseau-i cölöp, a *magántulajdon* létében keresendő.

József Attilát e sivár és leverő élmények azért nem fegyverezték le, mert tudta, hogy a kapitalizmus létezését erkölcsileg is kétséssé teszi a magántulajdon s e rend a munkásosztály létével alapjaiban van megtagadva: „E fölösztott föld körül — sír, szédül és dülöng — a léckerítés leheletünktől — mint, ha vihar dühöng.” A világnak, az emberiségnek, az egész emberi kultúrának most már a munkásosztály lett az örököse. A heinei dilemmát: kultúra vagy kommunizmus — József Attila megszünteti, mert egyesíti: az Anyag gyermekei, a „szén, vas és olaj” szülöttei már a szellemet ostromolják és hódítják meg. A polgári gondolkodás többek közt azért utasította el a szocializmus tudományos elméletét, mert gazdasági eredetűnek, földhözragadtnak, nem eléggé szelleminek, sőt szellemellenesnek tartotta. Azóta már olyan polgári művészek jelentették e szemlélet tarthatatlanságát, mint Thomas Mann: „rég elérkezett a pillanat, amikor fel kell ismernünk, hogy a társadalmi osztályeszme sokkal bensőségesebb kapcsolatban van a szellemmel, mint ellenfele, a polgári műveltség, amely túlságosan gyakran elárulja, hogy érintkezése az élő szellemmel megszakadt, ennek életigényeivel nem tud rokonszenvezni többé”.

Nálunk József Attila vonja ezt a felismerést először az irodalom szférájába s mutatja meg, hogy a munkásosztály már nemcsak a gépek ura, hanem társadalomalkotó, új világ teremtő képessége és morális ereje is kibontakozott.

SZABOLCSI MIKLÓS válasza

Engedjék meg, hogy röviden visszatérjek az előadásomhoz fűzött hozzászólásokra; s a Bodnár György által felvetett Bartók-szintézis, pontosabban Németh László-szintézis kérdésében vitába is szálljak vele.

Ami az előadásomhoz elhangzott hozzászólásokat illeti, Bodnár György, Németh Lajos, Bóka László hozzászólásait köszönettel fogadom és megszívlelek minden korrekciót, minden figyelmeztetést, amely erősen kísérletszerű, valóban előfutárnak szánt dolgozatom megjavítására irányul, minden olyan szempontot, amely a módszerek finomítására és további összefüggések feltárására figyelmeztet.

Ezekre a felszólalásokra csak egyetlen megjegyzésem van. Ha valaki nem hallotta az én előadásomat, csak a felszólalásokat, annak számára úgy tűnhetik, mintha én egy-két pusztán esztéticizáló összevetésnél többet nem adtam volna. Ezeket én mellékterméknek, illusztrációnak szántam és aki hallotta előadásomat, az tudja, hogy felolvasásomnak körülbelül 80 százaléka eszmei, korbeli, tematikai, világnézeti és szerkesztési azonosságokról és megfelelésekről szól. Ugyhogy az a néhány megjegyzés, amely ezek figyelembe vételére serkentett, talán célját tévesztette; hiszen olyat kért számon, ami benne van a dolgozatban.

A másik probléma, amelyet fel szeretnék vetni és amelyben éles vita volt itt — úgy érzem — nemcsak velem, de Révai elvtárs előadásával is: az a Bodnár elvtárs felszólalásában említett, Németh László által Bartóki szintézisnek nevezett koncepció megvédése. Nekem nem volt kezemben a teljes

tanulmánykötet, tehát én egyedül a Magyar Műhely és a Garcia Lorca című tanulmányokra támaszkodhatom, amelyek a Nagyvilágban jelentek meg. Én azt igyekeztem előadásomban bizonyítani, és most is szeretném hangsúlyozni, hogy itt nem bartóki szintézisről, hanem Németh László-i szintézisről van szó.

Ismétlem: Kelet és Nyugat, az irracionális Kelet és a racionális Nyugat, ősi és modern, nagyon régi és nagyon új szintézise és egységbe hozása önmagában formális és a művészi módszereket hordozó tartalmak nélkül nem perdöntő. Nem kétséges, hogy Weöres Sándor költészete csodálatos példája ősi és modern egységbe hozásának, a sokezeréves kultúrák és a modern technika egyesítésének és az egész költészetet hordozó retrográd, reakciós és elavult világnézeti tartalom miatt mégsem tartozik a magyar irodalom fő vonalába. Kisebb mértékben, de így valahogy vagyunk Gulyás Pállal is, aki sajátos elzártsága és sajátos ideológiája miatt mindezeket a törekvéseket nem tudta igazi, érvényes szintézissé kovácsolni.

Jellegzetes, ki áll a Németh László-féle bartóki szintézisnek a csúcsán. Egész gondolatrendszerének gyengeségét árulja el, hogy líránk csúcsára 1958-ban Gulyás Pált és nem József Attilát teszi, és a bartóki szintézisnél József Attilára rá se bukkan; mint ahogy hosszú évekig az egyébként nagyon tiszteletre méltó és jelentős szerepet betöltő, de semmi esetre sem a magyar költészet és a magyar próza összefogó egységét jelentő Tamási Áront jelölte meg a magyar próza korszakos jelenségéül. A bartóki szintézis nem pusztán abban áll, hogy ősit és modernt, népit és műveltet összekapcsoljunk; az ilyesfajta szintézis *önmagában* elégtelen és tartalmatlan. Az így kikovácsolt eszközökkel a kor kérdéseire kell helyes választ adni. **S**z a válasz ma, 1958-ban: a szocializmus igénylése.

Ezért nem tudom elfogadni Bodnár elvtársnak azt az ellen-Németh László-s koncepcióját, amely egy új bartóki szintézis csúcsán Juhász Ferencet akarja látni, akit mindnyájan ismerünk és tudjuk, hogy nagyon tehetséges költő, de akinek életművét a csúcsra állítani, mint e megvalósult szintézis példáját, csak tévútra viheti a magyar irodalmat.

Juhász Ferencnél jellegzetesen arról van szó, hogy megvan nála e szintézis igénye, de meg kell mondani, hogy az nem bartóki, s nem József Attila-i, mert a logikum, a teremtő és rendező értelem nem látszik meg nála és ez költészetének legnagyobb gyengéje. Ezt a szintézist egy bizonyos fajta menekülés, megriadás, az ősibe való visszahúzódás, a várostól és a modern technikától való megrettenés jellemzi, még akkor is, ha a modern természettudomány elemei is bekerültek művébe.

Befejezésül: erről az úgynevezett szintézisről szeretném ha Bartók nevét leválasztanánk. Ez nem az ő igazi útja.